

חנה לונע' בולוטין

מאיר גתיבות ירושלים

חיי אברהם משה לונע

DS
115
.9
L9.
L9

CORNELL
UNIVERSITY
LIBRARY

HEBREW CULTURE
FOUNDATION FUND

Cornell University Library
DS 115 .9 .L95L96

Haye avi

3 1924 028 110 983

מאיר נתיבות ירושלים

חיי אברהם משה לונץ

(תרס"ו—תרע"ח, 1854—1918)

מאת

חנה לונץ־בולוטין

הוצאת „אחיעזר”
ירושלים

Lunts-Bolotin, Hanna
Haye ari.

11-25
59 NK

נדפס בישראל — תשכ"ח
דפוס ורד, תל-אביב
Printed in Israel, 1968

לזכר בעלי זאב בולוטין ז"ל

במלאת חמישים שנה לפטירת אבי ז"ל,
איש ירושלים, סופר-חוקר, אמרתי : אספר
לדור הצעיר מתולדות חייו ומפעולותיו,
אלקט מספריו זכרונות ותאורים מחיי חלוצי
העם, סוללי הדרך לציון.
תהי דוגמת חייהם מופת ועידוד לעולים של
ימינו בראשית קליטתם במדינת ישראל.

ירושלים, תשכ"ח--1968.

ה ת ו כ ן

11						אבי והוריו עולים לירושלים
16						רוח וחומר בין החומות
23						אשכנזים וספרדים
26						אל מחוץ לחומה
30						בין ישן וחדש
36						ביכורי־צירה
45						עיני אבי כהות
54						„ירושלים“, „לוח ארץ־ישראל“
56						שכונות ראשונות מחוץ לחומה
66						עליות חדשות מרחיבות גבולים
75						„האכר“, „אוצר ספרות ארץ־ישראל“, „הוצאת התלמוד הירושלמי“
81						מסעות בחור“ל
85						„בית חנוך עוריס“
87						אמי זכרונה לברכה
91						אבני־פנה
96						במלחמת־העולם הראשונה
103						על סף הארץ המובטחת

אבי והוריו עולים לירושלים

האם קיימה נדרה ובהגיע בנה יחידה למצוות קמו ועלו לירושלים.
נדרה-סודה זה שמרה בלבה מיום היוולדו.

מאין באו לה בימים ההם, זמן רב לפני שהתעורר העם לעזוב את
הגלות ולשוב למולדת, הכיסופים לציון? ההיתה זו השפעת ה„צאינה
וראינה“ שקראה באידיש, או סיפורה של חנה אָם שמואל, שכמה
אף היא התפללה לבן? ואולי אווירתה של קובנה עירה, עיר מולדתו
של אברהם מאפו מחבר „אהבת-ציון“, היא שגרמה לכך?

כשגילתה לבעלה את נדרה, נבהל למשמע אזניו. ר' צבי היה
דיין ומגיד בבית-מדרשם של בעלי-מלאכה עניים, דמות של תלמיד-
חכם ההוגה בתורה יומם וליל. והיא האָם — הסוחרת המפרנסת את
בני-ביתה, עַת שרוי בעלה בעולמות העליונים, ב„ירושלים של
מעלה“, ומצפה לקץ הימים ולביאת המשיח. אחרי שנרגע במקצת
הרהר וענה בשקט: „אולי זה רצונו של הקדוש ברוך הוא, אין
מפירין נדר“.

ההורים דאגו לחינוך בנם היחיד אברהם משה, שנולד בא'
דחנוכה תרט"ו (1854). בן חמש הכניסוהו לחדר ובן שבע החל
ללמוד גפ"ת. בטרם מלאו לנער שלוש-עשרה שנים יצא שמו כעילוי
בעירם, את התנ"ך ידע כמעט בעל-פה ואף לימודים חיצוניים לא
מנעו ממנו.

אחרי „בר מצוה“ של בנם, בחנוכה תרכ"ט (1868), יצאו למחוז
חפצם, לירושלים. כבר בראשית נסיעתם החלו התלאות וההרפתקאות;

העגלה, בה נסעו, שקעה בשלג ואתה יחד הנוסעים. בהיודע לנוסעים לאן מועדות פני ההורים ובנם — הבהילום וצעקו: ההשתגעתם?! לירושלים? רחוקה הדרך לירושלים! סכנת נפשות! איבוד-לדעת! כל עוד רוחם בקרבם חזרו מדרכם וחיכו עד להפשרת השלגים, ועם חלוף החורף התכוננו לנסיעתם הארוכה.

לאשרו של אברהם משה הצעיר לא היה גבול. בעודו רך לימים חלם על ירושלים, על הכותל המערבי ועל קברות אבותינו. כל הדרך היה הוזה בהקיץ עד שלא הרגיש בטלטולי האניה הרעועה. בלילה האחרון לנסיעתם לא עצם עין ועם שחר עלה על הסיפון. מרחוק ראה רצועת אדמה ובהתרגשות צעק: „ארץ-ישראל! ארץ-ישראל!“

האניה עגנה במרחק רב מהחוף, בראש-חדש ניסן תרכ"ט (1869). מיד שטו לקראתה ספנים ערבים בסירותיהם כדי להעלות את הנוסעים לחוף. בפראות ובהמולה טיפסו על האניה כשדים, בקולי-קולות, קריאות וצעקות. בנוסעים ובחפציהם תפסו כמלאכי-חבלה, וכל זאת מתוך התחרות ביניהם כדי „לזכות“ בנוסעים רבים יותר. פגישה ראשונה זו עם בני הדוד ישמעאל החזירה את הנער החולם מדמיונותיו אל קרקע המציאות.

יפו היתה אז עיר ערבית. רק מספר יהודים, בעלי דוכנים למטבעות-הארץ, חיכו לבאים כדי להחליף את כספם במטבעות תורכיות.

באכסניה היהודית היחידה לנו ודעתם נחה עליהם במקצת. למחרת בצהריים נלוו לשיירה שיצאה לירושלים, גברים ונשים רכובים על גבי חמורים ופרדות, שטיפסו בדרכים העקלקלות של הרי ירושלים. את הילדים הכניסו לשני ארגזים, הקשורים משני צדי הבהמה, ולשם שוויון-משקל הכניסו אבנים לארגז הקל יותר. לשיירה נלוו ערבים על גמליהם, אף הם מפחד שודדי-הדרכים. בחצות

הגיעה השיירה לשער-הגיא (באב-אל-ואד). במרחב-השממה הזה היתה רק סוכה אחת, האנשים השתטחו על מחצלות ליישר גבם מהנסיעה המייגעת, שלא הורגלו בה, והשיבו נפשם בכוסית קפה שחור, שעלתה גרוש אחד. התקרים האכילו את הבהמות ועם עלות השחר יצאה השיירה לדרכה המתפתלת בהרים. בערוב היום הגיעו יגעים לירושלים.

דרך שער יפו נכנסו לעיר העתיקה. בסימטאות מקומרות, חשכות וצרות, בהן עברו גם גמלים ופרדות עמוסי שקי תבואה וחפצים מחפצים שונים, נאלצו העוברים-ושבים לפנות דרך לתהלוכה המכובדת כשהם נלחצים אל הקיר כדי למצוא מחסה בפתח-חנות או תחת גג.

הזו ירושלים משוש תבל? חשב הצעיר, מאוכזב וכואב. גם בהיכנסם לרחוב היהודים לא רוו נחת. קטנה היתה ירושלים ומסוגרת בחומותיה, כעין אָבל תמידי עטה אותה. בכל ערב, עם השקיעה, קרא הכרוז המוסלמי מעל גג המסגד לתפילה, ואז היו ננעלים חמשת שערי העיר. אין יוצא ואין בא, עד אור הבוקר. היהודים המעטים שגרו בירושלים היו אביונים מרודים. הזקנים באו אליה לגמור את חשבונם עם „הפרוזדור“ (העולם הזה) ולהיקבר באדמת הקודש. הצעירים, שגלו להוריהם, אמנם שאפו לחיים אך היו חסרי-ישע; רובם היו חנוונים קטנים ומקבלי „חלוקה“ מתרומות שנשלחו מחוץ-לארץ לעניי ירושלים. מעטים ביניהם היו בני-ישיבה שמצאו סיפוקם הרוחני בלימודים. אין פלא שבמצב זה לא קיבלו את העולה החדש בסבר פנים יפות, כקבל פני אח השב למולדת. הם ראו אותו כמי שמקפח את פרנסתם הדלה.

עיקר פרנסתם של רוב תושבי ירושלים היתה על „חלוקה“, זו התמיכה הקבועה מבני חוץ-לארץ. „החלוקה הגדולה“ קראו לזו

שנתקבלה על-ידי ועד כל הכוללים והוקצבה למשפחות לפי ארץ מוצאן. יושבי ירושלים, שידעו תלאות ופגעים חומריים ורוחניים, בצדק יכלו לחשוב כי הכסף שהם מקבלים אינו צדקה כי אם פרס הניתן להם מאחיהם בעד החזקת הישוב בעיר הקודש. משום כך לא השפילה תמיכה זו כל-כך את מקבליה. לא כן „החלוקה הקטנה“. כסף זה בא פעמים מרוסיה ואוסטרליה, ופעמים מאנגליה — גם מן השרים רוטשילד ומונטפיורי. קבלת „החלוקה הקטנה“ השחיתה כל רגש אנושי; השמש של כולל „זאמוט“, שרוב האשכנזים השתייכו אליו, היה מחלק את הפרוטות. היה זה איש רזה וידוע חולי, חובש כובע משונה שקראו לו „קולפאק“. הוא היה יושב על ספסל אבן, ליד „החורבה“, וליצני הרור קראו לאבן זו „אבן הדאגה“, כי עליה ישבו הבטלנים שדאגו למצוא לחם ביתם (אבן זו הוציאו מעמקי האדמה בעת בניין בית-הכנסת „בית-יעקב“ ואותה הציבו על קברו של הרב הגאון שמואל סלנט, כצוואתו).

יושב היה אותו יהודי דל על גבי הספסל ומשתעל, על ברכיו שתי שקיות ובהן מטבעות כסף ונחושת, גדולות וקטנות; בידו עפרון קטן והוא רושם את מספר הנפשות בכל משפחה המקבלת תמיכה. סביבו המון זקנים וזקנות, וגם צעירים וצעירות, שביניהם יש הלבושים נאה, וידיהם פשוטות לקבלת החלוקה. פני הצעירים לא כוסו בושה לקבלת הנדבות, אבל כל היודע אותם גם ידע שזו להם שנה ראשונה אחרי נישואיהם ובגדיהם החדשים נשתיירו להם עוד מחתונתם. סמוכים היו על שולחן הוריהם, אך מלבד מזונם אין בכיסם אף פרוטה, כי מן „החלוקה הגדולה“ וגם מ„דמי הישיבה“ (אם בן-ישיבה החתן) לא יכלו לקבל לעצמם מאחר שהם היו מיועדים, לפי התנאים, להוריהם נותני לחמם. כך היתה „החלוקה הקטנה“, בת הפרוטות, מקור יחיד לצרכיהם האישיים.

מעות-יחיד או עמדות — כך קראו לתמיכה שהיו מקבלים מבנים

וקרובים מחוץ-לארץ — גם כסף זה היה מתקבל על-ידי ועד הכוללים בגלל חוסר הקשר ושיבושיו של הדואר. הדואר האוסטרי היה היחידי בעיר והוא שופן בבית דל באחת הסימטאות שברחוב הארמנים. הוא היה פתוח רק אחת לשבועיים, ביום בואם וביום צאתם של דברי הדואר. על העברת הדואר הופקד שליח מזויין, שהיה רוכב על סוס ומגיע לירושלים, מיפו, אחרי הצהריים. יושבי העיר, שציפו למכתב בכליון עיניים, היו נאספים בסימטה הצרה כשהם צפופים ודחוקים במשך שעות ארוכות, וכשהפקיד התעייף היה סוגר את האשנב העשוי ברזל ומכריז: תבואו מחר! מכתבי כסף וערך לא היו מתקבלים בירושלים, כי הנהלת הדואר לא רצתה לקבל על עצמה את אחריות-הדרך ורק שלחה הודעה לאחד הסוכנים ביפו לקבל את המכתבים ולמסרם לבעליהם בהודמנות. זה עלה 4–5 פראנקים, אף אם הסכום שבמכתב היה קטן יותר.

כזו היתה ירושלים בבוא אבי אליה בשנת תרכ"ט (1869) וכך

תיאר אותה בכתביו.¹

¹ ר' לוח ארץ ישראל, שנה ט"ו.

רוח וחומר בין החומות

הישיבה „עץ-חיים“ היתה אז ישיבה יחידה בירושלים. ראש הישיבה, הגאון ר' משה נחמיה כהנוב, הרב מחסלוביץ, קיבל את אבי מיד לאחר שבחן אותו. גם תלמידי-הישיבה המבוגרים קיבלו את הנער בחיבה לחברתם. מצב רוחו השתפר, וכך הוא רושם ביומנו:

בהביטי על הוד הריך, ירושלים! אז נפשי
עלי תשתוחח ורוח דמיוני ישאני אל עתיד קרוב
או רחוק ובעיני רוחי אחזה מחזות נהדרים
שעליהם נפאו נביאינו וחזינינו, אז אומר לנפשי —
בונה ירושלים ה' נדחי ציון יקבץ.

שקוע במחשבות והוזה בהקיץ היה העולה הצעיר מטייל בין חורבות ציון ובין שבילי ירושלים החשכים והמקומרים, נוטה אוזן לכל צליל ורחש, קולט שיח מפי זקני הדור ומאזין לסיפוריהם על הצרות שסבלו בימים הראשונים לבואם לירושלים.

שנתיים אחרי בואם נפטר סבי. אבי לא נשאר גלמוד כי ראש הישיבה קרבהו, בין בחירי תלמידיו נחשב. בשקידה רבה למד, גם השתלם בלימודים כלליים; בחשאי קרא ספרי השכלה ומסרם לחבריו שחטפום כענבים במדבר והעבירום מיד ליד. אוי למי שנתפס בכך בידי הקנאים, שראו ספרי השכלה כעבודה זרה!

בחשאי דיבר עברית עם חבריו. ראש הישיבה העלים עין מ„חטאי“ תלמידיו, בסתר גם הוא דיבר אתם עברית, כי החשיב את

ההשכלה וההתקדמות. אך מי יעזו לעמוד כנגד הקנאים, שהיו רבים ובידם הכוח? אבל, בשבתות ובמועדים, בבוא „הנשמה היתרה“, דיברו בלשון הקודש בפרהסייה. ראש הישיבה, ברצותו לגרום נחת-רוח לתלמידו הצעיר, ליטף את ראשו בחיבה ואמר: „משה'לה, מחר שבת קודש רק לשון הקודש“. בשבתות ובמועדים צילצלה העברית בין כתלי הישיבה. הבחורים האלה הקדימו את הדיבור העברי הרבה שנים לפני אליעזר בן-יהודה, מחיה השפה.

אחדים מחבריו בחורי הישיבה החליטו לנסוע לחוץ-לארץ להשתלם בלימודי דת בבתי-מדרש לרבנים. אבי אמר להצטרף אליהם, אך כשגילה רעיון זה לאמו הצטערה מאד. קשה היה לה להיפרד מבנה יחידה, משום שחששה כי לא ישוב מהעולם הגדול. מתוך שלא יכול היה לראות בצערה ויתר על שאיפתו והבטיח לה שלא יסע בניגוד לרצונה. האם השתדלה לקשרו בבית הנישואים, ובמלאות לו שמונה-עשרה שנים השיאתו לדבורה, בת הרב מקובנה, ר' יעקב עקיבא ריטבסקי, שהוזמן להיות רבה של ירושלים העתיקה, אך זמן קצר לאחר בואו חלה בדלקת הריאות ונפטר.

דבורה, זו אמי הטובה, היתה אז רק בת שש עשרה, ילדה רכה וענוגה שכל רכושה היה ליבה הטוב ומידותיה התרומיות. אבי אצל עליה מרוחו, לימדה וקרא לפניה מספרי ההשכלה שיצאו לאור בימים ההם.

היו אלה הימים המאושרים בחיי הורי — כך סיפרה לנו אמא כעבור עשרות שנים. כל תושבי ירושלים חיו בידדות ובאחווה. אמנם היו אלה חיי עוני אך הכל הסתפקו במועט, ללא דאגות וסיכסוכים. ירושלים שמרה עדיין על צביונה, על חייה הפשוטים והתמימים, עדיין לא הפכה לכרך במותרותיה. חיי שלווה היו נסוכים באווירה, רחוק משאון קריה.

בתי-המגורים היו שייכים לערבים, החצרות בנויות כמבצר,

מוגנות מבחון — מטעמי בטחון — על-ידי גדרות, כי מאות בשנים שלטו שם עריצים, הרסו את הארץ ורוששו את תושביה. החצר בפנים היתה גדולה ורחבה, פתוחה לאוויר ולשמש. יהודים בעלי-יזמה שכרו את החצרות מהערבים והשכירו חדרים בשכר-דירה שנתית. לחוזה הזה עם הערבי קראו „חזקה“ וזכות זו היתה עוברת בירושה מאב לבן. עקרת-הבית היתה מבלה כל שעות היום בחצר, מחוסר אור ואוויר בחדרים, מבשלת בה את תבשילה הדל ומכבסת כבסיה. באמצע החצר היה בור מים, שלתוכו נאספו מי-הגשמים וממנו שאבו מים בדלי הקשור לחבל. יש והחבל היה נשמט מהיד או נקרע, והדלי נופל לבור העמוק. לא נורא, גם לזה היתה עצה: התקינו מכשיר מיוחד, שקראו לו „גאנדזע“ — גלגל-ברזל כבד וסביבו ווים, כחכות. היו משלשלים אותו, בעזרת חבל ארוך, לבור ובקצת סבלנות ומאמץ היו דולים את האבידה מתחתית הבור. לא לרבים היתה האפשרות לרכוש „גאנדזע“, והוא נמסר מיד ליד לנזקקים לו.

הבור שימש גם כמקרר משותף; לתוך פח הכניסו את סירי התבשילים, שהיו מכוסים היטב, והורידום אל הבור הקריר, עד שתחתיתם הגיעה אל פני המים. בשיטה זו השתמשו ביחוד ליום כיפור; בשאר ימות השנה הסתפקו בגיגית נחושת מלאה מים, שבה הוכנסו הסירים עם התבשילים. את הגיגית הניחו במרפסת, ובצינת הלילה ובפינה מוצלת ביום נשתמרו המאכלים כבמקרר. בשבתות ובמועדים היו כל השכנים מבלים בחצר בצוותא, יושבים על דרגשים נמוכים ומבלים שעותיהם בשיחות-חולין. על ידם שיחקו הילדים. השכנים, שגרו באותה חצר, חיו כמשפחה אחת: היה מי מהם במיצר טיכסו עצה כיצד לחלצו ממנו, היתה שמחה אצל אחד מהם או חלילה מקרה אסון — השתתפו באלה כולם. כשנולד בן לאחת השכנות היתה השמחה כללית. ביחוד היתה זו חוויה לתינוקות של בית רבן.

כל ערב, בתום הלימודים ב„חדר“, היו המלמד ותריסר תלמידיו הקטנים הולכים לבית היולדת וקוראים בקול „קריאת שמע“ ליד מיטתה. הילדים באו על שכרם, קיבלו מגדנות, וביחוד אהבו את החומצה המסורתית, שהיתה מלוחה ומפולפלת. לפני לכתם בירכו בצוותא את היולדת והתינוק ב„לילה טוב“. כך היו נוהגים יום-יום עד הברית.

היולדת שכבה במיטה עטורה יריעה יפה — לבנה או פרחונית — וגבוהה, בדומה לאפריון, ועליה דבוקים ומוצמדים דפים מודפסים שמות, „שיר המעלות“, כסגולות נגד מזיקים ורוחות רעות. המיילדת טיפלה באם ובתינוק במשך שמונה ימים, אף בישלה מרק-עוף ליולדת (אם לא נמצאה שארת-משפחה לעשות זאת). את הרך הנולד חיתלו בשמיכה רכה וקשרוהו בחגורה המיועדת לכך, יישרו את ידיו ורגליו כדי שלא יוכל לזוז, כי חשבו אז שהדבר יעזור לחילוץ עצמותיו. האם טיפלה בתינוקה במסירות אין-קץ ובדאגה רבה, נוכח הסכנות שהיו צפויות לו ממחלות וממחסור ברופאים. בדחילו ורחימו התפללה שהתינוק יעבור בשלום את שנות חייו הראשונות, בתנאים הגרועים של הימים ההם.

ידי עקרת הבית היו מלאות עבודה; צופיה הליכות ביתה ולחם עצלות לא תאכל:

חיטה קנו בימי הקציר. מחיר סאת-חטים גדושה (כ־20 ק"ג) היה 12—15 גרוש. את החיטה שמרו בארגז או בשקים שהועמדו באחת מפינות הבית. עיקר העבודה החלה בהגיע תור טחינתם. בעלת הבית היתה לוקחת חטים בכמות הדרושה לחודש אחד — בררתם בכברה, שטחתם על גבי מגש-נחושת עגול שהונח על שולחן או ספסל נמוך לבור את החיטה מהתבן,

חזונין וגרגירי אבנים (סוכה נ"ג ע"א, אשה
היתה בוררת חיטים לאור של בית השואבה)ו".

היות ואור זה לא נמצא באותה תקופה נאלצו עקרות-הבית להספיק לסיים את עבודתן עם ערוב היום. את החדרים האירו בקנדילא קטן של פח, לתוכו היו יוצקים שמן זית ופתילתו עשויה משניים—שלושה חוטים. לאור הקלוש הזה עשו בני הבית את מלאכתם ולאורו ישבו והגו בתורה עד שעות הלילה המאוחרות. רק לליל שבת היו מדליקים גם מנורת-שמן שהיתה עשויה קערת-זכוכית פשוטה, תלויה בשרשרת-נחושת באמצע החדר. לתוכה יצקו שמן ומעט מים, שלא תיבקע הזכוכית, ובאמצע פתילות אחדות מצמר-גפן. אז נתמלא הבית אור-מישנה, אור גשמי ואור רוחני כאחד.

עם עלות השחר התחילה עקרת-הבית בעבודתה והיא — רחיצת החיטים. שמים היו אותם באגן-מים ומשפשפים היטב להפיג את הטעם המר של זרעי הבר שנתערבבו בהם, אחר-כך שוטחים אותם על מחצלאות בחדר או על הגג השטוח, ובזה תמו ההכנות שלפני הטחינה. מטחנת הקמח הושבו החיטים טחונים ומעורבים, ועל בעלת הבית היה לנפות ולהפריד את הסובין ואת הסולת. מן הסולת הוכנו החלות וכן איטריות לפשטידות לשבת ולמועד.

עיקר הסבל היה באפיית הלחם — רק שלושה תנורים היו בכל העיר! התור לאפייה היה ארוך והצפיפות רבה, ולא פעם יצאו ככרות הלחם חרוכות או שלא נאפו די צורכן. מה גדול היה אז צער האם והרעיה העמלה! המשפחות, שהיו אמידות יותר, שכרו אדם שיוביל את הלחם לתנור ויחזירנה אפוי. אך רוב הנשים לא יכלו

¹ ר' "ירושלים", ארבעים שנה האחרונות" ב, לוח ארץ-ישראל" (תרע"א—1911).

להרשות לעצמן נוחות זו, ונאלצו לשאת על ראשן את ככרות הלחם לתגור, כשהן מונחות על טבלת-עץ. לא אחת ירדו אגלי זיעה על לחייהן והקללה „בזיעת אפיך תאכל לחם” נתקיימה בהן פשוטה כמשמעה.

גם יין הכינו לעצמם תושבי ירושלים; תקציבם הדל לא הירשה להם לקנות משקה זה. בימי הבציר היו נוהגים לקנות ענבים מערביי חברון. את היין הכינו בצורה פרימיטיבית, והוא פטור היה ממכס ממשלתי כי לא נועד למכירה.

ביצים אגרו לחורף. בקיץ עלו 100 ביצים 5 גרוש, בחורף הוכפל מחירן ומי יכול היה לעמוד ביוקר זה? את הביצים הטמינו בפחים מלאי סיד כבוי ועל ידי-כך נשמרה טריותן. כל מה שאגרו בתקופת הזול איחסנו במחסן שהיה משותף לכל השכנים וכל משפחה קיבלה בו פינה לעצמה.

העבודה המפרכת ביותר היתה ביום קניית הפחם. הערבי, שהביא את הפחם, שמו היה אָמין והיהודים כינוהו „אָמינקע”. על גבי גמל היה מביא שני שקים גדולים מלאי פחם, בכל פעם לשני לקוחות. על פי השקים הניח ענפי-ברוש ריחניים וצמחי סלביה שהפיצו ריח בושם, כל זה כדי שהפחמים לא יתפורו. „אָמינקע” דיבר אידיש שוטפת ועסיסית כיהודי ליטאי. כשהיה מופיע עם הגמל היה קורא בשמה הפרטי של עקרת-הבית ואומר: „הבאתי לך היום שק של זהב ולא של פחם”. את השק היה מריק באחת מפינות החצר שהיתה מיועדת לכך, עקרת-הבית המסכנה צריכה היתה לטפל לא מעט ב„זהב” השחור משחור כדי להפריד את הפחם, לבררו ולמיינו. את החתיכות הגדולות שמה לחד, אלה מיועדות היו לכיריים שבהן היו טומנים את ה„חמין” ושאר מאכלי-שבת. את פסולת הפחם אספו לחד ובה כיסו את הגחלים הלוחשות כדי לשמור על חומן עד מוצאי-שבת. את חתיכות-הפחם הבינוניות היו שומרים לבישול

חגיגות הבית במשך כל ימות השבוע. אף את העלים, שכיסו את פי השק שמרו והשתמשו בהם כתרופה בדוקה לדלקת-הגרון ולכאב-שיניים. את העלים היו מבררים ומרתיחים.

הכלי לחימום הבית בפחם — תנור-חימום שנקרא בשם הערבי „מנגל” — היה סיר-נחושת גדול שצורתו נאה ולו שתי ידידות ורגל נמוכה. לפעמים היה גם מקושט בציורים נאים. ביחוד היה מוסיף כבוד לבעלת-הבית אחרי שציחצחה ומירקה אותו למשעי עד היות לו ברק. כלי זה נחשב כשי נאה ומכובד בשביל זוג צעיר ליום חתונתו. אלה שידם לא השיגה לרכוש כלי יקר זה היו מסתפקים בחצי פח, שבו הכניסו מעט אפר ועליו חתו גחלים לוחשות. בלי חימום אי אפשר היה בחורף, אך דרושה היתה זהירות, כדי לא להכניס את ה„מנגל” לחדר בטרם הפכו כל הפחמים לגחלים, מחשש של סכנה להתפחמות. לאלה שקצרה רוחם לחכות עד שהפחמים בחוץ ייהפכו לגחלים לוחשות והכניסו את ה„מנגל” החדרה נגרם כאב-ראש חזק ולעיתים תכופות אפשר היה לראות נשים שמצחן קשור במטפחת — להחזיק פיסת לימון כדי להקל על כאב-הראש. כך חיו אז אנשי ירושלים. הם לא התמרמרו על דלותם ומצוקתם ומצאו סיפוקם בזה שזכו לחיות בעיר הקודש.

אשכנזים וספרדים

מלון או אכסניה עדיין לא היו אז בירושלים, רק שני מוסדות „הכנסת אורחים“. האחד עלוב מאין כמוהו: חדר אחד גדול וחשוך ובאמצעיתו פי בור מים, כתליו מפוייחים מעשן ארובות „המקווה“. השני, שהיה מתוקן יותר, הוקם על-ידי יהודים מאוסטריה והונגריה ליד „בתי-מחסה“. העולה החדש, שלא היה לו קרוב או מכיר, היה סר בלית ברירה ל„הכנסת אורחים“, מקום שם ניתנה לו הרשות להתאכסן שבועיים ימים עד שימצא מקום-מגורים. מעונות לא חסרו בחצרות הערביים.

כל עולה חדש מעדת האשכנזים הובא תחילה לחצר „החורבה של ר' יהודה החסיד“. שם היה מרכז הפגישות וההתרועעות — חבורות של זקנים וצעירים, מהם מתפלפלים בדברי תורה ודרוש, מהם משוחחים בענייני מדיניות או מספרים סתם סיפורי בדים, לשון-הרע וקנאות. בבוא העולה החדש היו מקיפים אותו כל הנמצאים, מושיטים יד ל„שלום עליכם“ וממטירים עליו שאלות: מאין יהודי? מאיזה מחוז (אנשי מחוזו היו מצטערים בסתר ליבם על שבא לקפח חלק מחלוקתם)? האם נשוי הוא? כמה בנים ובנות לו? כמה כסף הביא? ועוד ועוד. „קבלת פנים“ זו היתה לנשאל טורח רב וגורמת לו מורת-רוח ומבוכה. המוכרח הוא לענות על כל השאלות? אבל לא כן היה ליד „הכותל המערבי“, שריד עברנו. קדושת המקום הרחיקה מלב דברי חולין, רכילות וקנאות; רק תפילה בלב — חדש ימינו כקדם ובנה בית-מקדשנו במהרה בימינו. ליד מקדש-מעט

זה התייחדו עם אבינו שבשמים. היתה דאגה בלב איש — ישיחנה והוקל לו. כאן התפללו לשלמו של חולה אנוש, בירך החייב „ברכת-הגומלי“, וברכת-הודיה נשמעה מפי היולדת שעברה בשלום את הלידה.

שונה היתה התרשמות אבי מאחינו הספרדים: הללו מתונים יותר, איש אינו מתערב בדבר שאינו שייך לו. חכמיהם חיים חיי-שלוה על כספי החלוקה שמקבל כל אחד לפי מצבו ומעלתו, ותלמידי-החכמים מכובדים על ההמונים. ככלות עבודת היום היו סועדים בשלוות-נפש במעונם הדל המבריק מנקיון, מבליים בשיחת-רעים עם השכנים, משחקים בקלפים ובקוביה, ואף הזקנים משחקים לבלות את זמנם. בעדה זו לא שררה קנאות מופרזת; את בתי-הספר לא החרימו כמו האשכנזים, להיפך: ברצון היו שולחים את בניהם ללמוד, בידעם כי אבותיהם בספרד, החכמים שטעמו מעץ הדעת, לא סרו מדרכי ה' ומצוותיו. כנגד זה לא גילו יחמה להתקדמות הישוב.

לירושלים עלו ישישות גלמודות מעדת הספרדים, מערי תורכיה ומסלוניקי, כדי לבלות בה את שארית ימיהן ולהיטמן, בבוא עיתן, באדמת עיר הקודש. הבנים והמשפחה שלחו להן למחייתן ופה חיו בשקט ובשלוה. העולה הזקנה היתה מאמצת לה פה בן (קדיש) ויורש, תלמיד-חכם, חובש בית-המדרש. הבן המאומץ היה מסור לה כבן, דואג לבריאותה ומסדר ענייניה. בלילות שבת ובחגים היה בא אליה לקדש על היין. שוב לא היתה גלמודה כי נמצא לה אדם קרוב שיכלה לסמוך עליו. בחייה קיים הבן המאומץ חובתו, וגומל לה חסד של אמת אחרי מותה.

יחסי שכנות טובה שררו בין הנשים האשכנזיות לבין הספרדיות. האשכנזיות למדו לדבר לאדינו, לבשל את התבשילים הערבים

והפיקאנטיים של הספרדים, ובמשך הזמן אף החליפו את מטפחת ראשן העשויה משי או צמר עבה ב"יזמה", זו מטפחת-ראש דקיקה שאספה את שיער הראש. לקישוט מטפחת שקופה זו, שהנשים הספרדיות היו נוהגות לקשור לראשן, היו בעלות מקצוע מוסיפות אימרה דקה ועדינה, מפרחונים בשלל צבעים, עשויים בעבודת-מחט מסביב ל"יזמה". לנשים צעירות, אחרי נישואיהן, היו נוהגים להוסיף בכל פרח רקום חרוז קטן שהבריק כפנינה והוסיף לוויית-חן גנדרנית.

השכנות בילו יחדיו בנשפי חתונות — אז עדיין לא אסרו על הנגינה — ור' חיים הכליזמר היה מחלל בחלילו בחדרי הנשים את כל ניגוני המחולות של הימים ההם. לא היה חודש ללא חתונה: נוהגים היו להשיא את הבנים והבנות בנעוריהם. החתן לא ראה את הכלה אלא פעם אחת בלבד ואף אז רק העיף בה עינו. לכן רבו מקרי הגט. סידור גט היה נעשה בקלות ובזול: הרב מסדר-הגט לא קיבל שכר ולא שאל על מה ולמה, לא השתדל לאחות את הקרע, רק שאל: היש לכם שלושים גרושים? שכר הסופר שכתב את הגט, העדים והשמש שחילקו ביניהם את הכסף חלק כחלק. והשדכנים ממהרים לזווג זוגות חדשים.

אל מחוץ לחומה

הישוב היהודי בירושלים הצטמצם אז בעיר העתיקה, ברחוב היהודים וביתר הסימטאות החשוכות והמקומרות. המה, וגם הזקנים מן הישוב הישן, לא ראו צורך לצאת אי-פעם מן המחנק הצפוף והסתפקו בהליכה ממצונם לבית-המדרש. אבל לדור הצעיר היה צורך לטייל ולשאוף מעט אוויר צח. המקום המתאים לכך היה ברובע הארמנים — בשכנות ליהודים, דרומית-מערבית עד שער ציון. ברחבה שלפני מנזר הארמנים (דיר אל ארמן) היה גן נטוע עצים מצלים, ספסלים בנויים אבן ואגן-מים לשתייה על-יד השער. במקום זה טיילו בשבתות ובמועדים הצעירים: בחורים לחוד ובחורות לחוד.

בימי חול, כשלא היו מטיילים, מילא הגן הזה עוד תפקיד נכבד: לאחת הפינות היו באים הורים בלווית שדכן עם הנער והנערה כדי שהללו יחליפו ביניהם מבטים מבויישים טרם יגידו ההורים „למזל-טוב“.

אולם גם לזקנים ולזקנות ה„כלואים“ ברובע הצר היה יום בשנה מוקדש ליציאה אל מחוץ לחומת העיר, למקום אוויר צח. היה זה בל"ג בעומר. הולכים היו אל קבר „שמעון הצדיק“ הנמצא בשדה רחב-ידיים בכיוון להר הצופים, מהלך חצי שעה מן העיר העתיקה. במסע זה השתתפו כמעט כל התושבים, מכל העדות ומכל הגילים: זקנים, צעירים וטף.

ליד שער שכם, שממנו יצאו, רבה היתה התנועה. עוד מהשכמת

נשים מקוננות ליד הכותל המערבי בתשעה באב תרע"ה (1915)

צילם יי ברדב

הבוקר חיכו ערבים עם חמוריהם ללקוחות. נערים שכרו מהם חמורים כדי להתאמן ברכיבה. היו הורים ששכרו חמור אחד, הרכיבו עליו שלושה תינוקות והם עצמם הלכו לצדו להחזיק בילדים לבל יפלו. לקראת הטיול נהרו משמחה פני הילדים החיזוריים. בידי רבים מהם היו שקיקיות תפורות מבד ומושחלות בשרוך. בשקיקיות אלו שמרו את האגוזים, השקדים והצנוברים, ששיחקו בהם בימי הפסח, זכו והפסידו, אבל לא פיצחום אלא החזיקו בהם עד ל"ג בעומר.

לאורך הדרך לא היה עץ מצל, רק אל שדה שמעון הצדיק הוביל שביל בו נטועים היו הרבה עצים עתיקי-ימים, המעניקים בנדיבות צלם. פינת-חמד זו שרדה לפליטה מן החורבנות הרבים שעברו על הארץ, אולי בזכות הצדיק השוכן בה מנוחות. הקבר נמצא בתוך מערה. במערה בלטה מן הקיר אבן, כעין אצטבה, שעליה היו מעמידים את „גרות הנשמה" לזכר הצדיק. כל הנכנס למערה היה צריך לשלם גרוש למושלמי, בעל חלקה זו. אחרי שנים פדו אותה היהודים בעשרים אלף פרנק, ובקנייה זו השתתפו שתי העדות, האשכנזים והספרדים.

ברחבת השדה העמידו יהודים וערבים דוכני-ארעי למכירת משקאות קלים, פירות טריים, ובשביל הילדים — תפוחים מסוכרים, קטנים ואדומים, תקועים במקל קטן, וכל מיני זרעונים לפציעה. הצעירים תלו נדנדות על העצים בחבלים שהביאו לצורך זה.

עקרות-הבית הכינו ליום זה מטובי המאכלים ואפו עוגות משובחות, כולן על טהרת הביצים. בני עדות המזרח נהגו לשבת על שמיכות, שפרשו בצל העצים, והאשכנזים שלא היו רגילים לישיבה זו שכרו מן הערבי שרפרפים קלועי-קש.

משפחות „עמך" היחדות לשמוח בכל מאורע חגיגי לא

שכחו את ה„תרבוקה“ — התוף הנמצא כמעט בכל בית — ובו תופפו לליווי הפזמונים והשירים. הם הביאו אתם גם כיריים לצלות בשר ולשפות קפה. והנה מופיע במגרש הערבי מוכר ה„חמלה מלאני“ — תרמילי-חומצה ירוקים בעודם על הגבעולים וקלויים בתנור. הוא אוגד כמה גבעולים יחדיו וקושרם בחוט כעין מטאטא קטן, וכך הם מסודרים שכבות-שכבות על טבלת עץ הנישאת על ראשו. הוא מכריז חמלה מלאני („חומצה מלאה“), וכשמתאספים הלקוחות מעמיד הוא את החצובה בעלת שלוש-הרגלים, שהוא נושא בידו, ומוריד עליה את הטבלה מראשו. בל”ג בעומר נוהג הוא למכור סחורתו ביוקר, ולמרות שמחיר המטעם כפול מהרגיל קונים אותו ההורים בשביל ילדיהם, כי מי יעמוד בפני ריחו המגרה? גם שמחים לברך ברכת „שהחיינו“ על ביכורים אלה. הילד מחזיק את ה„חמלה מלאני“ ביד האחת ובשנייה קוטף גרגיר אחר גרגיר ובדק היטב את ה„מטאטא“ הקטן לפני שהוא זורקו כדבר שאין עוד חפץ בו, שמא נשארה עוד חומצה בין עליו הירקרים.

הנערים מתחרים בדהירה על חמורים סביב השדה — הספורט היחידי בימים ההם.

הזקנים הזקנות. שעיקר מטרתם במסע זה להשתטח על קבר הצדיק, נחים אחרי התפילה והלימוד תחת צל העצים ונהנים גם הם מעולמו היפה של הקדוש-ברוך-הוא: כל העולם לפניך, אין בניין או מגדל שיסתיר את האופק הרחב, וההרים נראים ממרחקים כים-תכלת.

כאשר נוטה היום לערוב מתאספים כל הגברים ליד המערה ומתפללים תפילת „מנחה“ בציבור. הנשים אוספות את ילדיהן, שהתפורו בשדה, וקריאותיהן של האמהות מכל העדות, אברהמלה, מושיקו, רבקהלה, ורחליקה, מהדהדות סביב-סביב. הכל ממהרים העירה עם השקיעה בטרם יסגור את שער שכם.

ועוד הזרמנות היתה ל„שומרי החומות“ לשאוף אוויר צח — לפני „הימים הנוראים“. כל חודש אלול, עד ערב יום הכיפורים, היו הולכים חבורות-חבורות להשתטח על קברה של רחל אמנו בדרך אפרתה מהלך שעתיים, בין קוצים ודרדרים, בדרך-לא-דרך העולה חברונה.

בעוברים ליד המנזר היווני „מר אליאס“ (על שמו של אליהו הנביא) היו נחים ומשיבים נפשם במים הקרים שבפתח המנזר. בחדר הקטן והצר, שבו מצבת רחל, היו מדליקים „נרות נשמה“, אומרים פרק-תהילים, שופכים לבם על מצוקתם ומתפללים לשלום כל בית ישראל בגולה. היו אמהות וסבתות, שהביאו אתן סרטים אדומים צרים, סבבו ומדדו בהם כמה פעמים את מצבת הקבר מתוך אמונה שזו סגולה נגד „עין רעה“ ואמצעי להרחקת מחלות מדבקות (פס אחד מן הסרט היו קושרים לידו של התינוק כצמיד). סרטים אלה היו שולחים לקרובי משפחה בחוץ-לארץ. הללו קיבלו בדחילו מגע ישיר זה עם קבר האם הרחומה והמנחמת:

„כה אמר ה' מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה...
...ושבו בנים לגבולם“.

(ירמיהו ל"א, ט"ו—ט"ז)

את בנין המצבה הנוכחי הקים השר משה מונטיפיורי בשנת 1839
בביקורו השני בארץ-ישראל.

בין ישן וחדש

סבתי, אם אבי, האריכה ימים וכל ימיה עסקה במצוות. בערבי שבתות היתה נוהגת לקבל מכל בעלת-בית אמידה חלה — „מעשר חלות שבת“ — ואחר-כך מחלקת את החלות בסתר לנצרכים. הכל העריצוה בשל כך ואחרי מותה סיפרו שהאמינו, כי מן השמים היו מסייעים בידה לקיים את המצוות: גם אם ירד גשם שוטף ביום ששי התבהרו השמים בשעה שהסבתא חינה יוצאת לחלק צרכי-שבת לעניי עירה.

אשת-חיל היתה. לצרכי פרנסתה העמידה תעשיית-בית: חומץ ושמרים לאפיית חלות לשבת. בלילות חמישי, כשהיו הנשים הולכות אליה לקנות את השמרים המתוקים, העשויים מצימוקים ותאנים, נלוו אליהם ילדיהן לטעום מהם והיא היתה מגישה להם את המטעמים בחביבות רבה.

בסכום הכסף הראשון שהשתכרה קנתה לבנה ש"ס בהוצאת וילנה.¹

**

כך התנהלו על מי-מנוחות החיים הפשוטים והתמימים בירושלים עד שלפתע ארע דבר „גורא“, שהסעיר את הרוחות. בתוך הישיבה

¹ ש"ס זה נשמר אצל אחי מתתיהו בספרייתו, שהתקין לזכר אבינו ואחינו ד"ר יעקב לונץ ז"ל.

מצאו החרדים הקיצוניים ספרי השכלה... שערוריה כזו! בחורי הישיבה יצאו לתרבות רעה! היה לא תהיה כזאת! צעקו הקנאים. הם הפיחו זעמם של ההמונים כנגד ה"אפיקורסים", גרמו סבל למשפחותיהם, רדפו כל החשוד בעיניהם. כמובן, שזעמם יצא גם על אבי "החוטא ומחטיא", המעורר להשכלה ועבודה וממאס את לחם החסד של ה"חלוקה". גם זממו לקפח את תמיכתו הדלה מן הישיבה, אך מורו ורבו הרב כהנוב לא נתן לעשות עוול כזה לתלמידו היקר.

תקופה עגומה זו טבעה רושם מכאיב בהתפתחות הישוב ורבים היו קרבנותיה. מה סבלה אמי המסכנה מדברי קרובותיה וידידותיה, שיעצו לה: "מוטב שתגרשי מן האפיקורס", אך היא לא שמה אליהן לב. היא הוסיפה לכבד ולהוקיר את אלוף נעוריה וידעה כי עולה הוא על מנדיו. ובעת שמן החוץ רצו להפריע לו בדרכו מצא הוא עידוד בעזר-כנגדו, בביתו פנימה. אמא תמכה בו ואימצה אותו לבל ישים לב לדברי הקנאים. אבי המשיך ללמוד וללמד.

המשכילים המעטים, שהיו אז בירושלים, צריכים היו לעמוד ממש בחרוף-נפש מול הקנאים, שנהנו מתמיכת רוב הציבור. אף לבתי החשודים נכנסו כמרגלי-חרש והדריכו את הנשים כיצד לבלוש אחרי בעליהן. אם היה הספר קטן ומסומן במספרים — פסול הוא ועליהן לבערו מן העולם. ב"זכרונות איש ירושלים" מספר ישעיהו פרס:

זכור לי ששכננו בנחלת-שבעה, משה נתנזון, היה סוגר בלילה את דלת דירתו ומוריד את וילונות החלונות, כשאשתו וילדיו הקטנים שכבו לישון, וקורא ב"טרף פסול" בניגון של לומדי גמרא.

אבא התיידד עם הרי"ד פרומקין, מו"ל העתון „החבצלת“, משכיל נודע ומראשוני הלוחמים בבערות. בשנת תרל"ג (1873) יסדו, עם עוד חברים, אגודה בשם „תפארת ירושלים“ שמטרתה היתה להיטיב את מצבו הרוחני והחמרי של הדור הצעיר. זו היתה האגודה הראשונה מסוג זה בירושלים. במקטרים פתחו לבם איש אל רעהו וחלמו על עתיד טוב יותר.

בשנת תרל"ד (1874) מלאו 90 שנה לשר משה מונטיפיורי, וביזמת אבי החליטו לייסד ספרייה על שמו. בהיודוע בעיר כי הבחורים העיוזו לייסד „ביבליותיקה“ נבהלו מן השם הנורא הזה ובאחת השבתות עיכבו את קריאת התורה בבית-הכנסת עד שהבטיחו הגבאים לעצור בעדם מעשות זאת.

הקנאים יסדו אגודה בשם „כנסת ישראל“ שמטרתה ללחום נגד כל תיקון. הצעירים המעטים, שואפי הקידמה, נוכחו לדעת שיד מתנגדיהם חזקה ונכנעו עד יעבור זעם. מעט הספרים, שנרכשו לספרייה, נמסרו בסתר ועד-מהרה נפוצו בין שוחרי ההשכלה.

השר משה מונטיפיורי הגיע לארץ אחרי שנה, בשנתו התשעים ואחת, וזה היה מסעו השביעי והאחרון. אבי חיבר אז שיר לכבודו בשם „תהלה למשה“. השיר לא נדפס, אבל הוא שמור בספריית מונטיפיורי שבראמסגייט ונרשם בקאטאלוג של כתבי-יד עבריים. בציונו של השיר באנגלית הוסיפו: „עיטור-ציצים עשיר“¹.

השר מונטיפיורי שלח לאבי על-ידי מזכירו ד"ר אליעזר הלוי את המכתב הבא:

¹ ראה מאמרו של א. ר. מלאכי, „במחברת“, בעריכת אברהם אלמאליח, אדר תשכ"ו.

בע"ה פה ק"ק לונדון, יום ה' פ' וישב התרלו לבה"ע.

יצו ה' את הברכה על ראש הרב וכו' מוה'
אברהם מ. לונץ נ"י בעה"ק ירושלים תוב"ב.
כן הגיע לידי שירו הנחמד „תהלה למשה”
אשר שר לכבדני והנני נותן לו את מנחת תודתי
... על טוב לבו ודבריו היקרים לזכרון נפש
אשתי הצנועה נ"ע. יוסף ה' לאזרו חיל ויזכה
לשבת באהלה של תורה מתוך רב טוב ועונג כאות
נפש המעתיר בעד טוב עמו.

משה מונטיפיורי

על ייסוד „אוסף הספרים” ע"ש משה מונטיפיורי פירסמה החברה
„תפארת ירושלים” הודעה זו ב„החבצלת” (ביום כ"ג בטבת תרל"ה —
: (1875

ירושלים :

בהתאסף ראשי החברה „תפארת ירושלים”,
גמרו אומר לעשות שם וזכר עולם להשר הצדיק
סיר משה מונטיפיורי הי"ו. עתה, בהגיעו לשנת
התשעים, יאריך ה' ימיו ככל חסדיו אשר גמל
את אחיו בכל ארצות פזוריהם, ביחוד את עם
ה' שוכן ציון ועריה — ליסד בית אוסף ספרים
אשר ייקרא על שמו. שעריו יהיו פתוחים לכל
בא עפ"י האופנים האלה :
(א) כל איש מבאי ברית החברה יבוא אל
הבית חנם, אין כסף.

ב) לאנשים, אשר לא בין באי החברה
ימנה חלקם, פתוחים יהיו שערי הבית משעה
4—6 ומשעה 8—10 (טורקי) ועליהם לשלם
ששה גרוש בכל חודש במוקדם ולקבל כתב
תעודה מאת המופקד, להיות לו לעד כי לו
החופש לבוא אל הבית.

ג) בכל לילות השבוע, מלבד ש"ק
ומוצש"ק החוב מוטל על כל באי הבית לבוא
לבית האוסף משעה 2—5 והאיש אשר יבחר
מהחברים, יגיד לפניהם שעור קבוע בש"ס,
גפ"ת, תנ"ך ודקדוק.

(מגנזי בית-הספרים הלאומי)

ובעתון „אריאל“ פורסם בגליון של שבט תרל"ה (1875) מכתב
לעורך נגד בית עקד הספרים:

...ועתה ידידי משפטים אתך אדבר. הן
בלי תבונה חזו עיניך את „החבצלת“ נומר י"ב
אשר אמר אודות בית עקד הספרים על שם
מונטיפיורי. ואתה לא הרימות קולך נגד בית
עקד התרפים הזה כי רשת אפיקורסות לצוד
בה בחירי עמנו, הביאו שמה כל ספרי מינות
אשר כל ההוגה במ יסורו מדרך החיים.
מדוע תחשה ותתאפק מהרים קולך
במה"ע „אריאל“ להודיע בשערי בת רבים על
המפעל הזה עקד התרפים הוא למען מנוע
מאחינו מבוא שערינו ואחינו בחו"ל יזהרו
בנפשם מבלי תת יד חלילה לדבר הזה.

העורך הוסיף הערה:

סלח לי סופר נכבד כי הסירותי ממכתבך
כל הגדופים למו"ל „החבצלת“, כי לא לעזור
ולהועיל לקוראינו הנכבדים, כי מה בצע ביודעים
את החטאים והעוונות, ורק הדברים אשר דברת
באש קנאתך לציון להיטיב באו.
לא כראותך סופר נכבד הדבר הזה, רואה
אנכי לי נדמה הדבר כמתחפשים בפורים במסכה
על פניהם; זה יקרא בשם מרדכי, זה המן וזה
מתחפש באדרת הפרזידנט כרמיה ומטיף מעל
הבמה ולעומתו קראו הידד הידד!

ביכורי-יצירה

אבי פירסם אז ב„המגיד“ מאמר, שבו יעץ לשלטון הקנאים להנהיג סדרים בחיים הציבוריים, אבל הם ראו בכך אפיקורסות והתחילו לרדוף אותו. לפי עצת דב פרזמקין עזב את ירושלים עד ירגעו הרוחות. להוצאות הדרך נתנו לו מקופת החברה „תפארת ירושלים“, שאחת מתקנותיה היתה לעזור לחבר בצת צרה. ובשנת תרל”ג הצטרף אבי לשיירה הנוסעת למירון.

הנסיעה לגליל ארכה כשלושה ימים ברכיבה על פרדות נהוגות בידי ערבים. בלילות חנו ולנו בכפרים ועם עלות השחר יצאו לדרך. תחנתם הראשונה היתה שכם. היתה זו הפעם הראשונה שאבי יצא את שערי ירושלים. רכובים על גבי הפרדות ירדו עמקים ועלו הרים, והרכיבה הארוכה והמייגעת היתה לאבי חוויה עצומה. הוד הרי הגליל הרמים רוממו את רוחו והמיית גלי הכנרת נשמעו לו כמיתרי כינור מבשרי גאולה. באווירתו השקטה ובאווירו הצח של הגליל נשכחו מלב רדיפות הקנאים. בדרכו עבר על פני ערים חרבות ומקומות היסטוריים הנזכרים בתנ”ך, התבונן כולו נרגש בכל מערה חזרבה, ובסיוור זה בא לו הרעיון וגמלה בלבו ההחלטה להתמסר לחקירת הארץ. משם כתב את מאמרו בשם „מסע בארץ-פלשת“ ושלה אותו לעיתון „עברי אנוכי“ שיצא לאור בברודי. בו תיאר את יפי הארץ אף בחורבנה: „... מחכה היא לשוב בניה ולגאלה מידי זרים ולהקים הריסותיה“. המאמר פורסם בהמשכים באותו עיתון

בגליונות כ"א-מ"ט.¹ מאמר שני על נסיעתו הדפוס ב"החבצלת",
בשובו מטיולו, ובו תיאר את ה"הדלקות" על קבריהם של ר' מאיר
בעל הנס בטבריה ור' שמעון בר-יוחאי במירון. במאמר זה ביקר
כמה מנהגים שהיו מקובלים בשעת ההדלקות ואף כתב, שהרבנים
והממונים צריכים לפרסם מזמן לזמן חשבון ההכנסות וההוצאות של
"החלוקה"; אז ייסגר פי דוברי שקר ובוזו יורם כבוד ארץ אבותינו.
דבריו אלה עוררו התמרמרות בין הקנאים הממונים: "חוצפת האברך
עוברת כל גבול". בזה הוגדשה הסאה והם לחצו על מנהל הישיבה
לבל יקבל אותו חזרה לישיבה. הפעם קצרה יד מורו ורבו, הרב
כהנוב, לעמוד נגד הקנאים והתמיכה הדלה מן הישיבה נפסקה. נאלץ
אבי לחפש פרנסה ויהי למלמד; בדירתו הצרה התקין "חדר"
ובצימצום רב הוציא את לחמו. אמי בת השמונה-עשרה היתה
מסתגרת במטבח, שעה שהתלמידים היו עוזבים את החדר, כדי שלא
יוסיפו להגיד לה: "שלום, רביצען!". היא התביישה למשמע כינוי
זה.

לא רבים בטחו בו למסור את בניהם לידי. והנה קרה שאחד
האבות מצא במקרה, באחת הפינות, את הספר "אשמת שומרון"
לאברהם מאפו והקנאי הזה אף הוא יליד קובנה, עיר מולדתו של
מאפו, שספריו נחשבו לספרי אפיקורסות. מיהר האיש והוציא את
בנו מן ה"חדר" וכן עשו יתר האבות וה"חדר" התמוטט. ואולם
הרדיפות לא הכניעו את אבי ולא שברו את רוחו. מאז הקדיש את כל
זמנו ומרצו לספרות ולמחקר, פירסם מאמרים ומכתבים מארץ הקודש
והיה כתבם הקבוע של העיתונים: "עברי אנוכי", "השחר",
"הצפירה" ו"המגיד". גם ל"ג'זאיש כרזניקל" שלח מאמריו.

¹ רשימה מפורטת של מאמריו בעיתונים פורסמה ע"י א. ר. מלאכי
ב"ירושלים", קובץ לזכר א. מ. לונץ (תרפ"ח).

בשנת 1876 מלאו 80 שנה לשר יצחק כרמיה, השתדלן הגדול לזכויות היהודים ומייסדה של חברת „כל ישראל חברים“. אבי כתב אז מאמר גדול בשם „אלה תולדות יצחק“. הוא ערך את השבועון „שערי ציון“ (בעילום שם) בעת שהעורך, חיים פרס, שהה כשנתיים בחוץ-לארץ, ובו גם פירסם את המונוגרפיה „קורות ציון וירושלים“ מראשית ייסוד הישוב על-ידי הרמב"ן. ביחוד התמסר לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. במקצוע זה מצא לפניו שדה-פעולה רחב, שהיה עד אז נחלת-זרים.

בשנת תרל"ו (1876), בהיות אבי בן 21, הוציא לאור את ראשית פרי עבודתו במחקרי תכונת עיר קדשנו בשם „נתיבות ציון וירושלים“.

מההקדמה לספר :

זה שבעה שנים מעת באתי להסתפח בנחלת ה' בעי"ק ירושלים ת"ו, במשך השבעה שנים האל שמתתי את לבי לתור ולחקור אחרי תכונת וטבע הארץ הטובה הזאת מצבה ומעמדה, עפ"י חוקי הגעאגראפיע החדשה לשלשת חלקיה; דרשתי בספרי חכמי עמינו אשר קדמוני וגם מספרי חכמי העמים ללישונותם לא מנעתי את ידי, חקרתי ודרשתי עד מקום שידי מגעת רק למען בוא עד תכלית מהות ומזג הארץ המהוללה הזאת, והנה בעברי על פני ספרי שפת עבר אשר יטיפו מלתם על הענין הנוכחי, והנה לדאבון לב כל איש אוהב עמו ארצו ושפתו באמת, עלה על פני כולם קמשוני „השגיאות“, כסו פניהם חרולי הגוזמות (זולת אחדים מהם היוצאים מן הכלל)

ואין אחד מהם אשר יתאר בשרד „האמת” את תואר ותכונת ארצינו ועיר קדשינו כיאות. וכלמה כסתה פני בראותי כי סופרי העמים יפזרו כסף כאפר להדפיס בכל שנה הרבה ספרים חדשים על הענין הזה — אם כי כבר נמצאו בידם ספרים למאות — ולעומת אשר לנו זרע יהודה לכבד ולהוקיר את העיר ואת הארץ הזאת הרבה יתר משאר העמים, ובהרבה דברים — האומנם — יכבדוה אחינו יתר מהנוצרים, בכל זאת לא התעורר איש עדנה לכתוב ספר אשר יכלכל את כל תכונת עי”ק באר היטב — אם כי לא לפעמים ימצאו סופרים וספרים רבים על ענין קסן אשר לא היה שוה לכתוב עליו אף ספר אחד. ע”כ אמרתי הנני אאזור כגבר חלצי לכתוב עלי ספר חוקה „את תואר ותכונת עי”ק מעמדה ומצבה ומצב העם היושב עליה ככל חוקי הטאפאגראפיע דבר לא נעדר”.

תודה והוקרה מביע הוא, בראש הספר, למלומדים ואנשי שם שאינם מבני בריחנו, על שפתחו לפניו ברצון וחיבה את ספריהם. הם: המהנדס המפורסם בוי”ט שיק שתיכנן את תבנית בית-המקדש הרופא המהולל ד”ר טשפלין.

פרק מיוחד בספר מוקדש לבריאות התושבים:

מצב עי”ק ביחס הבריאות רע מאד, כי מלבד אשר מחלות ארץ הקדם ימצאו בה במדה מרובה למאוד, גם רובי המחלות השולטות

באירופא ישלטו בה שלטת. (רק חלק קטן מאוד מהם יעדר פה) המחלה הראשית בהנה היא „מחלת הקדחת” (פיעבער) והיא תכביד את אכפה על חלק גדול מיושביה, וביותר תפיל את חתתה על אלה האנשים החדשים אשר מקרוב באו לגור בה, אשר גם כל אלה המקורים אשר מהם להקדחת תוצאות, עוד מוזרים וחדשים למו, ולא הסכינו בם מנעוריהם עד כי נורא ואיום למאוד מצבם ומצב כל אנשי העיר עת המחלה תפרוץ בה פרץ.

המקורים והתוצאות אשר מהם תצא המחלה הזאת במדה מרובה למאד כזה, רבים ושונים המה, גם המחלה בעצמה תפרד למינים וסוגים רבים ושונים ומאוד נחוץ לכל איש לידיע את הסיבות והמקורים האל, ואת הדברים אשר יוכלו להגין לבל יגיעו חצי הקדחת אליו, ע”כ למלאות רצון קוראינו הנכבדים הננו נותנים פה העתק מהמאמר „הקדחת בירושלם” הנדפס במה”ע לחכמת הרפואה „טהע לאנצעט” היו”ל בלאנדאן (שנת 1864 כ”ש) הנכתב מאת הרופא המהולל ד”ר ט’שאפלין הרופא בשני בתי חולים גדולים פה ואשר הנהו תושב עי”ק זה כמה, ואוהב להתחקות על שרשי ותוצאות כל דבר כפי ידיעתו הגדולה בחכמת הרפואה.

נְתִיבוֹת צִיּוֹן וִירוּשָׁלַם .

יִפְלֵם נְתִיב לְכָל אַחִינוּ הַגְּמוּצִים בְּאַרְבַּע
קְצוֹת הָאָרֶץ בְּדַרְכֵי צִיּוֹן וִירוּשָׁלַם הָאֲבִילוֹת
וְיִרְאֶה לְכָל אִישׁ אֶת תּוֹאֵר וְתַכּוֹנַת עֵיִן יְרוּשָׁלַם
וְסִבִּיבוֹתֶיהָ מִצְבָּה וּמַעֲמָדָה . וּמִצְבַּח הַעֵם הַיּוֹשֵׁב
עֲלֶיהָ . הַחֲמֵרִי וְהַמוֹסְרִי כִּנְכַל חוֹקֵי
הַמַּאֲסָא נְרַאֲפֵה יַע דְּכַר לֹא נַעֲדַר עִם הִרְבָּה
מִרְאוֹת וְצִיּוֹרִים פְּתוּחֵי עוֹפְרַת .

מֵאֵת

אַבְרָהָם מִשֶּׁה לֹונָן

וְבִיּוֹן פְּתִיחָן לֵאלֹהֵי בְּעֵלִיתָהּ נְגַד
יְרוּשָׁלַם . (דְּזִיטָל ו' י"א)

חֵלֶק רֵאשׁוֹן

נִדְפַס

פַּעֲמֵיִק יְרוּשָׁלַם מוֹנֵבִיא .

נִשְׁנָה כִּי אֲלִיּוֹן מַלֵּא סוֹכֵם וַיִּנְכַּס מִירוּשָׁלַם לַפִּיִק .
כִּי־שָׁפַע פִּנְכַּח יִשְׂרָאֵל דּוֹב סְרוּמְקִין כִּי־מֵוִיל . הַחֲבַצְלַת־

שַׁעַר הַסֶּפֶר „נְתִיבוֹת צִיּוֹן וִירוּשָׁלַם” שֶׁנִּדְפַס בִּירוּשָׁלַם בְּשַׁנַּת תַּרְל"ו (1876)

לאחר מובאות מתוך מאמרו הנ"ל של ד"ר טשפלין עומד המחבר על שלושת הגורמים למצב הבריאות הירוד השורר בירושלים והם: צפיפות, עוני ולכלוך. הוא מתאר, תיאור מזעזע את המיפגעים המכערים את נוף העיר, אולם מוסיף הוא, אין עוד לאל ידינו לתקן את שני הפגמים הראשונים — צפיפות ועוני. אולם הרבה ניתן לעשות. על-ידי התושבים עצמם, לסילוק הלכלוך והזוהמה המזיקים לבריאות, וחובה עליהם למנוע אותם: בסימטאות הצרות משליכים פסולת פירות וירקות ואשפה למיניהן, הזבובים שורצים וגורמים למחלות. השלטונות אינם דואגים לנקות את החוצות המלוכלכים והנאלחים, סגרי חתולים ועוד חיות מונחים עד שירקיבו. ולכן פונה המחבר הצעיר אל אחיו בני עירו שישתדלו לשמור על הנקיון לכל הפחות במה שיש בכחם, ושמרו לנפשותיהם. מי הבורות שהם שותים נשחת ריחם וטעמם. בהרבה מהם ייכלו המים זמן רב לפני רדת הגשם ומאחר שלשאוב בדלי עד טיפה אחרונה אי-אפשר, תהפך עד מהרה שארית המים לביצה אפורה, על כן, ינקו היטב בגמר המים את קרקעית הבאר להכינה לגשמי שמים חדשים, וימנעו מעצמם מחלות רבות. בדרך כלל אחרי חדשי יוני ויולי אין מים בעיר הראויים לשתיה, בלי לסגנם על בד מתולעים למיניהם ולהרתיחם. ובין הזמנים ניתן להשיג מים טהורים ממעינות ליפתה, מלחה ועין-כרם ששקאים ערביים מוכרים אותם בנאדות על חמורים, במחיר אמנם גבוה מאוד.

התרופה היחידה לקדחת היתה אז אבקת-כינין, אותה יכלו להשיג לא רק בבית-מרקחת אלא גם אצל כל חנווני המכבד את חנות המכולת שלו, כי הכינין היה מצרך חיוני. ליד צנצנת סודה לשתיה היתה צנצנת שעליה רשום „כינין“, אבקה לבנה הדומה ממש לסודה וטעמה מר כלענה. אי אפשר היה לבלעה בלי לעטפה בנייר דק שנמצא אצל כל מעשן-סיגאריות, בו היו מגלגלים את הטבק לסיגארים.

עם צאת ספרו פירסם אבי ב"שערי ציון" (שנה א', נומר י"ב,
תרל"ו–1876) את המודעה הבאה:

מ ו ד ע ה

את פני כל נדיבי וגבירי עמנו (ביחוד בארץ
אשכנז) אשר מפני כבוד שמם הטוב ואהבתם
הרבה לארץ ושפת קודשנו שלחתי להם ספרי
„נתיבות ציון וירושלים" אחלה כי יואילו
בטובם למהר לשלוח לי תמורתו למען יהיה
לאל ידי להוציא לאור מהר חלקו השני הגדול
ממנו הרבה בכמות ובאיכות.

ואם כבוד עליהם הדבר לכתוב אלי ביחוד,
יוכלו לשלח את מחירו 2 מרק או 2½ פראנק
לידי הרבנים גבאי הארץ.

ואם מאיזה טעם שיהיה או מכביד עליהם
לשלח מחירו ימחלו לשלח מיד בחזרה על
האדרס שלי. יש לי דורשים רבים עליו.

ולמוכרי הספרים אשר יאבו לקנות ישיגו
ראבאטט טוב. תשימו לב לדברי אלו ולא
תאחרו.

א. מ. לונץ

הספר „נתיבות ציון וירושלים" זכה לביקורת טובה בעיתוננים
העבריים. י. ד. פרומקין, עורך „החבצלת", הדגיש את חשיבות
הופעת הספר כדחיפה להשכלת הצעירים בירושלים, ואגו דבריו:

עוז ביד הספר הזה לרוות צמאון אחינו
החפצים לדעת תואר עיר קדשנו מוצאיה
ומבואיה כי נכתב בסדר נכון ושפה קלה ומובנת,
ראוי הוא המחבר כי יתמכו בידו כל אוהבי
ארצנו ושפתנו הקדושה למען יעצר כח ללכת
קדימה בדרכו ולהוציא לאור את החלק השני
מספרו ואולי ממנו יראו וכן יעשו יתר הצעירים
בעיר קדשנו ויקדישו גם הם כחם לעבודת כרם
השפה העברית וחקירת הארץ בה ישבו.
(„החבצלת“, אלול תרל"ו)

עד כמה סבל אבי, בראשית עבודתו הספרותית, מחוסר ספריה
מעיד מכתבו לד"ר מ. שטיינשניידר החוקר והביבליוגרף המפורסם:

ארהיב עוז בנפשי לשלוח לכבודו את ספרי,
פרי עטי הראשון „נתיבות ציון וירושלים“, בו
יהיה לאל ידו לראות כבראי מוצק את תואר
ותכונת עיה"ק, מצבה ומעמדה ומצב העם
היושב בה. אחלה את כבודו לשלוח לי תמורתו
את ספרו היקר הדרוש לי מאד לרגלי עבודתי
בשדמות הספרות העברית יען כי בארץ ציה
ושוממה אנכי יושב וספרים כאלה לא ימצאו
כאן אף כי יותן זהב מחירם. ואנכי עומד לרשותו
בכל אשר ידרש ממני.

ידידו מכבדו כערכו הרם,

אברהם משה לונץ

עיני אבי כהות

במשנה-מרץ ניגש אבי לחבר את החלק השני של ספרו, ובעת עבודתו חלה במחלת-קדחת ממושכת שהתישה כוחותיו. העבודה ללא ליאות, במצב דחוק ובתנאים קשים לאור דל, החלישה את אור עיניו ובאה עליו שואה איזמה, אסון חייו... רופאים מומחים לעיניים עדיין לא היו אז בירושלים ולפי עצת אחד הרופאים ישב זמן-מה בחדר חשוך. בצאתו מחושך לאור הורע המצב ועיניו התחילו לכהות. בינתיים הפסיק את עבודתו בגלל עיניו העייפות. פחד נורא תקף אותו: האם יוכל להמשיך את עבודתו בחקירת ארץ-ישראל ולהקדיש את חייו לתחיית המולדת? היוסיף לראות את עולמו היפה של הקב"ה? בעת השקיעה היה עולה על גג בית-הכנסת הגבוה, שממנו נשקפים האופק הרחב, הרי יהודה הנישאים וירושלים העיר בהודה ובשלל צבעיה. אבי חרת במוחו כל הר וגבע, כל עמק וגיא, ושמרם בזכרונו ביופיים וקדושתם.

מיום ליום הורע מצב עיניו עד שביום הכיפורים שנת 1878 נראו לו אותיות המחזור מטושטשות. בהתאוננו לפני קרובו, זקן קנאי שעמד לידו בבית-הכנסת, ענה לו הלה: „שוב בני מדרכך הרעה וישוב אף ה' מעליך. אם תוסיף לקרוא בספרים חיצוניים, אפיקורסיים, תתעורר לגמרי”.

היות ולא נמצא מזור בירושלים נסע אבי לווינה, לבית חולי עיניים. בדרכו לשם עוד ראה כמתוך ערפל, זיק התקווה האחרון עדיין לא הועם...

ומי ירגיע ויעודד את הרעיה, האם הצעירה, שתינוקה
בזרועותיה? לפני מי תשפוך את מר נפשה? ומה יענו לה? — עונש
מן השמים על חטאיו כי רבו...

בבית-החולים בווינה שכב אבי על ערש דווי, רחוק ממשפחתו
ומולדתו. הרופאים הכינו אותו לאט למר גורלו: אין באפשרות
האדם להשיב את אור עיניו. הסופר הצעיר בן ה-25, שהתגבר אחרי
יגע רב על הרדיפות המכשולים, פילס דרכו במרץ וניגש בבטחון
לעבודה פוריה — הנה נגעה בו לפתע יד הגורל: עד כאן ולא
תוסיף...

אחרי הדיכאון והיאוש התאושש אבי ולא נכנע ל„גורל
העיוור“: „עוד אעבוד את עבודתי כבראשונה על הרי ישראל!“
לפני עיני רחוק זרח אור גדול, שהאיר את דרכי ציון האבלות.
בהתעטף עליו נפשו הכתיב את המכתב הבא מבית-החולים
בווינה ושלח לעיתון „החבצלת“:

מכתב מווין

(„החבצלת“, שנה ט', גליון 40, ג' אלול התרל"ט — 1879)

אודך ד' כי אנפת בי ישוב אפך ותנחמני

(ישעיה, י"ב א')

המלים האלה אשר יצאו מפי חוזה יה, עת
נחה עליו רוח ה', נחומים המה לכל איש נדכה
ונענה אשר הזמן הבוגד בגד בו בגד בוגדים. במו
ימצא נוחם לנפשו האיש הנווד מביתו
וממשפחתו ואין לאל ידו לשוב אליה, במו ימצא
מזור למכתו החולה המתגולל בציריו על ערש

דוי. גם החולה אשר הרופאים אמרו נואש למכתו, וגם סמי מרפא לא ינתן לו, גם הוא צרי גלעד ימצא בהמלים האלה, עת נפש תתבונן בינה כי אין מעצור לד' להושיעו. גם אנכי אשר כל הדברים בתומתם באו אלי, גם אנכי בהמלים — אך בהמלים האלה — אמצא שקוי לעצמותי הנחרות. הה! בלב מלא תקוה טובה עזבתי את עיר קדשנו, חמדת נפשי ולבבי, מעודי, את משפחתי ואת מאהבי הנאמנים, זה כששה ירחים, וכעל כנפי נשרים דאיתי לעיר בירת אוסטריא, בתקותי כי רופאיה הגדולים ידעו לרפא את מחלת עיני. אך אהה לתקותי כי היתה למפח נפש! כי לא לבד אשר מצב ראות עיני לא הוטב אך עוד הלך הלוך ורע עד כי ביום עזבי את בית החולים, אחרי התגוללי בו כשלושה ירחים, לא יכולתי לילך לבדי בחוץ באין מחזיק בימיני. סוף דבר, ע ו ר הנני כעת.

הה! מה רב כוחך ההרגל ומה עצמו מפעלותיך! רק את נשארתי באמונה אתי, לעומת התקוה אחותך אשר הצבתני מטרה לחצי לעגה, רק את תקל לי מעט את יגוני הנורא אשר בלעדך מי יודע אם היה לאל ידי לכלכלו... עוד לפני ירחים שלושה בשמעי את השם „עור” יוצא מפי או מפיות אחרים כמדקרות חרב היה ללבבי, ושערות ראשי סמרו

מפחד לזכרו. ועתה בקר רוח אוציא בעצמי את המלה הזאת כאלו לא תגע לנפשי ולבבי מאומה. אהה! מי מלל לאברהם משה לונץ כי בהיותו בן כ"ה יכהו עיניו מראות ולא יראה באור השמש כי יהל. שונאי או שונאי האמת והדעת — כי אנכי לא פעלתי רע לאדם מעולם — יאמרו כי יד ה' נגעה בי לרעה על חטאותי כי עצמו מספר! בהיותי אחד ממיסדי בית עקד הספרים בעיר קדשנו, או על עוררי את בני הנעורים לחכמה ומדע, לשלוח במלאכה ידם, ולגעול בלחם עצלות או על הרהבתי עוז בנפשי לכתוב — במע' החבצלת שנה שלישית — כי מהראוי ונכון כי מכל כסף הנדבות אשר יובא אל ארץ הקדושה יודפס אחרי כן חשבון גלוי לעיני השמש וכהנה. עונות וחטאים גדולים ועצומים (!?). אולם האנכי — חלילה — אומר כי שדי עות משפטי? גם אנכי עם מנעים זמירות ישראל אומר „צדיק אתה ה' וישר משפטך“. אך הדבר אשר עורר עלי את תוכחת ה' מי יודע? אולי על כי לפעמים עמדתי מנגד ולא הרמותי כשופר קולי בראותי אנשים נענים ונדכאים על לא דבר... או אולי אהוב ה' הנני. בין כה וכה אחת היא לי: עור הנני כעת. אולם אך עיני בשרי קמו מראות, ועוד אעבוד עבודתי כבראשונה על הרי ישראל.

האדון הנכבד ד"ר העללער הדירקטור
בבית חנוך העורים פה הואיל בטובו ללמדני

בשעה מיוחדת את הכתב המיוחד להעורים וגם לכתוב ישר את הכתב המורגל בעזר מכונה, ובעזרתו אוכל לכתוב ברצות ה' את הגות לבי עלי ספר ולקראם בעצמי אחרי כן.¹ כן עלה בידי להפיק את הרעיון אשר הריתי זה כמה והוא להו"ל „לוח ספר שנתי" בשפת עבר ואשכנז בשם „מוריה"² אשר יכלכל כל דבר הנדרש לדעת לכל איש מאחינו משלום ומצב ארץ קדשינו ויושביה, החומרי והמוסרי באר היטב. וגם יבואו בו מאמרים שונים הנוגעים לחקירת תגליות קדמוניות וקורות ארצנו הקדושה. רעיוני זה מצא חן למאוד בעיני כל חכמי לב פה והמה כמיודעי החכמים אשר בשאר מקומות הבטיחוני לשלוח לי מאמרים נאותים בכל שנה ושנה ותקותי אשר בגדה בי עד הנה תנחמני כי נדיבי לב מאחינו אשר ידעו להוקיר את מפעלי יתמכו בימיני על הוצאת הדפוס.

ואתם יידי ואוהבי הנאמנים, אשר בצרתי לכם גם צר בצפיתנו נצפה לה, הרופא כל בשר כי יחבוש את אשר מחץ ויחדש אור עיני כמקדם ועוד נחזה בשמחה את פנינו בעיר אלהים אשר

¹ מסתבר שאבי לא הספיק ללמוד את כתב ה„ברייל" בימי שהותו בווינה. „הכתב לעיוורים", על שם ממצאו, היה אז עדיין בתחילת שיכלולו ולא נודעה לו תפוצה.

² כנראה היה בראשונה בדעת אבי לקרוא את הספר „ירושלים" בשם „מוריה".

אהב סלה לתוגת לבב כל אויבי האמת ושונאי
הדעת.

ואתם עולי ימים אשר החילותם להציג
כפות רגליכם על סף היכל החכמה, לבבכם אל
ירך לקול משנאיכם ומנדיכם אשר יאמרו כי
קללת אלהים רובצת על ההשכלה ושחריה.
לא! החכמה הטהורה לא תסור את איש
מאחרי חוקי הנאמנים לא יתאוננו נגד דרכי ה'
עת תפגע במו יד ה' לרעה, ואתם חזקו והתאמצו,
אמרו לחכמה אחותינו את הקדישו מעתיכם
קודש לטובת השפה העברית היו אנשים נאמנים
לה' ולאדם לתפארת עמנו וארצנו.

ואת עיר קדשינו ירושלים, שאי שלום וברכה
מאת בנך הנווד בארץ נכריה, החשוב כמת, נפשו
נכספה לשוב מהר אליך להאציל עתרת נשיקות
לאבניך ולראות במו עיניו את רגבי עפרך.

טרם עזבי את העיר הזאת חוב תתחובב
נפשי לצקת את רגשי תודתי וברכתי לכל
האנשים הישרים בלבותם אשר הטיבו עמי
במשך ימי התגוררי פה, את שם תפארתם לא
אעלה פה על הגליון, כי לא מאהבת הכבוד
והתודה רק מאהבתם את הטוב והחסד פעלו
ועשו כל זאת, ונוסף על המדות הטובות אשר
תקונן בחדרי לבבם, וגם אולי אביא עליהם
קללה תחת ברכה, עד תשית העונה עטרה

לראשם. אלהי השמים ישיב להם ככל תגמוליהם
עלי וגם אנכי לא אשכח את חסדם לנצח.
אברהם משה לונץ

(מחבר ספר „נתיבות ציון וירושלים“, „ואלה תולדות
יצחק“ ומו"ל ספר שנתי בשם „מוריה“)

**
*

לפני שובו של אבי הביתה עבר בהרבה ערים בגרמניה, אנגליה
וצרפת, רכש מנויים לספרו „ירושלים“ וידיעות הנחוצות לעבודתו,
וכן הכיר מלומדים וחוקרים. רעיונו בדבר מאסף לחקירת ארץ-
ישראל, שיצא לאור בירושלים, מצא חן מאוד בעיניהם והבטיחו
להשתתף בו.

לפי עצת ידידיו נכנס אבי לבית-חולים בפאריס, אך לדאבונו גם
שם לא מצא מזור. בבית-החולים בפאריס שכב על יד מיטתו צעיר
חולה-שחפת והוא אליעזר בן-יהודה, ושני הצעירים השוכבים על
ערש דווי הזוים וחולמים לתקומת עמנו בארצנו.

וכה דברי אליעזר בן-יהודה על פגישתו הראשונה עם אבי בספרו
„החלום ושברו“:

ויהי היום בבקר ואני שוכב על מיטתי
והוגה בהקיץ על עבודתי העתידה והנה הובא
לחדר בית-החולים אדם צעיר, עוור עינים
ואשאל את שומר החולים, מי זה? ויגד לי כי
הוא איש ירושלים ושמו לונץ. ואקפוץ ממיטתי
אל מטת חולה זה מירושלים והנה אברהם משה
לונץ מירושלים, שאת שמו כבר פגשתי כסופר
העתונים העבריים. ספר לי המסכן איך התעור

פתאום בשתי עיניו, בעמדו בתפילת שמונה-
עשרה וכי כל עמל הרופאים בוינה להשיב לו
מאור עיניו לא הצליחו. ועתה בא הנה בתקווה
אולי עוד ימצא כאן מרפא וישוב לראות באור
השמש. כל שני השבועות ששהיתי עוד בבית
החולים הייתי לו לעינים, יותר נכון הוא היה
לי לעינים בשאלותי על אודות ירושלים. אין
צורך לומר כי כל שיחותינו היו בעברית; באלה
השיחות התרגלתי בהברה הספרדית. הלשון
העברית בהברה זו היתה שגורה בפיו של ה'
לונץ. הוא באר לי כי הצבורים היהודים
בירושלים: ספרדים, אשכנזים, מערבים וגורז'ים
מדברים אמנם, כל צבור ביניהם בלשון הארץ
שבאו משם, אך היות ואין צבור מבין לשון זולתו
מוכרחים לדבר זה עם זה בלשון הקודש בשיחות
חולין. גם האשכנזים מדברים בהברה ספרדית.
הדברים האלה, ששמעתי מפי אדון לונץ, חזקו
אמונתי באפשרות תחית הלשון בארץ ישראל.

בן-יהודה נסע לאלז'יר לפי פקודת הרופאים, שעליו לבלות את
החורף בארץ חמה, ואבי חזר לירושלים. באומץ ובלהט לעבודה שב
אבי הביתה. מעתה יושב על ידו, בעת עבודתו, מזכיר הכותב מסיו
וקורא לפניו.

אמי הענוגה פנתה לחיים פנים-מול-פנים, ידעה תפקידה ותהי
לו לעיניים. עיניו היפות של אבי נשארו ללא פגם חיצוני עד כי
קשה היה להאמין שעניניים מלאות-חיים אלה אינן רזאות. הוא

הכתיב מאמרים וגם עבר על מאמרי סופרים אחרים ושלחם לווינה, לבית-הדפוס, בתקווה שבקרוב יצא ספרו לאור. אך בהדפסת „ירושלים“ הראשון היו מעצורים. הוצאתו התעכבה למעלה משנה והוצאות הדפוס עלו על המשוער. אבי נאלץ לנסוע שנית לחוץ-לארץ כדי לפדות את הספר. בעמדו על התלאות הרבות, שבאו לו בהדפסת הספר בווינה, החליט לרכוש מכונת-דפוס קטנה ואותיות, שמכרו לו בתשלומים, ושלחן לירושלים. הוא עצמו נסע לקושטא להשיג רשיון לדפוס. לא קל היה הדבר במשטר הישן של תורכיה, וחדשים רבים שהה שם עד שהשיג מבוקשו.

"ירושלים", "לוח ארץ-ישראל"

הקובץ הראשון של "ירושלים" נפוץ בין חובבי חקירת ארץ-ישראל. יהודה לייב גורדון היה בין הראשונים שהקדיש מאמר נלהב ב"המליץ" לעבודה חלוצית זו.
פרץ סמולנסקין כתב:

...אם היינו צריכים עוד לעדים כי באה תחית-האומה כי אז היה הספר הזה כעד נאמן אשר כמאה עדים. אין די מלים בפי להביע את חן ערכו של הספר היקר אשר אחד הוא במינו ואדע נאמנה כי כל אוהבי עמנו ישישו מאד בו, אשר יהיה ברבות הימים לאבן הפנה לדעת מצב ארץ ישראל וכל הנוגע בה.

בקבצים אלה קבע אבי מדור למחקר המקרא בשם "טוב מראה עינים מהלך נפש, באורים למקרא כתה"ק ומאמרי חז"ל, עפ"י דרכי בני ארץ הקדם". בהערה למדור זה כתב:

נבקש את יושבי המושבות והערים הסמוכות למושבי הערים והבדואים וביחוד למנהלי ומורי בתי-הספר, בעת טיולם עם תלמידיהם, כי ישימו לב למנהגים ולנמוסים הקדומים של יושבי הארץ; פתגמיהם, משליהם וחיייהם, בזה אפשר יהיה להפיץ אור על

מקראות סתומים וחתומים, ברצון נפרסם את הפאורים בשם אומרם במדור זה.

„ירושלים“ היה קובץ מדעי לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. ורק חוקרים ומומחים מצאו בו עניין. דבר זה לא השביע את רצונו של אבי, כי שאוף שאף שידיעת הארץ תמצא הד גם בלב המוני העם, לחבב אותה ולהשתתף בתחייתה. לשם זה התחיל להוציא בשנת תרנ"ה (1895) לוח שנתי בשם „לוח ארץ-ישראל“, שבו נתפרסמו מאמרים סופולאריים על הארץ ויושביה, סיפורים וציורים מחיי תושביה היהודים, השומרונים והערבים, בשם: „זמרת הארץ“. אבי פירסם ב„לוח“ את רשימת הספרים שיצאו לאור בשנה החולפת בארץ, הספרים שנדפסו מאז נוסד הדפוס הראשון (רבים מהם נעלמו), וכן לוח שנתי, ידיעות על מסחר הארץ ועוד. בתקופה ההיא התחילו להנהיג בבתי-הספר טיולים וסיורים לתלמידים בלוויית מוריהם. זה היה צעד קדימה בהתפתחותו של בית-הספר. בטיולים אלה השתתף גם אבי ופירסם ב„לוחות“ רשמי-מסע בשפה קלה וציורית, ותאר את המקומות ההיסטוריים ברשימות „אורחת נערים ליריחו, הירדן וים המלח“ ו„אל הפרת“. רשימות אלה כתב בשם אחד התלמידים המתאר את רשמיו מהטיולים בשילוב שירי-ציון המובאים בגוף הרשימות. לדוגמה: „...כהגיענו לירדן שרנו, משמר הירדן מאת מחבר, התקוה נפתלי ה. אימבר“. בין התלמידים בני השלוש-עשרה היו: אחי ד"ר יעקב לונץ וחברו הסופר-המחנך ישעיהו פרס. „לוח ארץ-ישראל“ נפוץ בגולה, שימש כעין גשר בין יהודי הגולה וארץ-ישראל הנבנית ועורר את בני הנעורים לעלות לארץ אבותינו. הוא היה לו מכשיר לקרב את הארץ לעם ואת העם לארץ.

שכונות ראשונות מחוץ לחומה

בשנת תרל"ה (1875) עמד הקיסר האוסטרי פרנץ-יוזף לבקר בירושלים בדרכו מטכס החנוכה של תעלת סואץ. עוד בתחילת השנה באה הפקודה מגבוה, מעיר הבירה, למהר ולסלול עד ביקור הקיסר את הדרך מירושלים ליפו. בעת עבודת הסלילה היו שמירה ותחושת בטחון בעיר. אז התעורר הרצון במשפחות אשכנזיות אחדות לעזוב את העיר העתיקה, הצפיפות והאוויר המחניק, ולבנות בתים מחוץ לחומות. לתכלית זו התאחדו וקנו כר נרחב לבנות בתי מגורים. הקרקע עלתה אז בזיל-הזול: אמה מרובעת מהמגרש הגובל ברחוב יפו היה מחירה עשרים פרוטות (שתי אגורות), ופנימה — שבע פרוטות. קנו שטח קרקע על מנת למכור מגרשים למי שבידו היכולת לבנות או במטרה לבנות בתים להשכרה. נחלה זו קראו בשם „נחלת שבעה“, כי שבעה היו שרכשו את המגרשים. אחד מהם, ר' יוסף ריבלין, התחיל באותו קיץ לחפור בור שיתמלא במי הגשמים וכך אפשר יהיה לבנות בית בקיץ הבא. מאורע זה הביא חיים לעיר כולה, והיו שראו בו סימן גאולה. הצעירים ה„הרפתקניים“ החלו לטייל בימי-הפגרא מחוץ לחומה, בני הישיבה היו יוצאים בראש-חודש להתפלל תפילת מנחה ליד הבור וממהרים לשוב אל בין החומות בטרם ייסגרו השערים.

אחרי שנשללה „דרך יפו“ נמצא בעל-יוזמה שהרכיב את העגלה הראשונה למסע מירושלים ליפו ובחזרה. הנוסעים טיפסו על התיבה בעלת ארבעת הגלגלים הרתומה לשני סוסים ובתוכה ספסלים צרים.

בעלות העגלה בהרי יהודה היה בעל-העגלה יורד מדוכנו ומבקש מן הנוסעים שירדו, במחילת כבודם, מן העגלה כדי להקל על הסוסים את העלייה. לפעמים היו צריכים אף לעזור לו לדחוף את העגלה. אחת לשבוע נסעה העגלה ליפו. הנסיעה עלתה 20 פראנק — מחיר גבוה בימים ההם — ולמרות זאת נמצאו תמיד נוסעים, כי היה הדבר גם חוסך זמן וגם פוטר מרכיבה מייגעת על גבי פרדות. כמובן שלא שכחו לברך, אחרי כל נסיעה, ברכת „הגומל“. אחרי זמן-מה התקינו עגלות משוכללות יותר שעשו דרכן הלך ושוב יום-יום.

„נחלת-שבעה“, השכונה הראשונה מחוץ לחומות, התחילה להיבנות, והבית הראשון היה ביתו של ר' יוסף ריבלין.

את הקובץ השני של „ירושלים“ זכה אבי להדפיס בבית-הדפוס שלו שבשכונה החדשה. בקובץ זה פירסם את מאמרו „משה וירושלים“ על מסעות השר משה מונטיפיורי, ובו כתב בין השאר:

עוד עשר שנים לפני שנבנתה השכונה „נחלת-שבעה“, בנה השר משה מונטיפיורי, בשנת תרי"ז (1856), עשרים בתים מחוץ לשכונה בשם „משכנות-שאננים“ (ימין-משה). נמצאו אז עשרים משפחות אשכנזים וספרדים שמצאו עוז בנפשם לגור מחוץ לחומות. הם באו על שכרם, הבתים נמסרו להם לצמיתות והשר שלח להם מפעם לפעם עזרה לשמירת הבתים בנקיון ו„הגיבורים“ האלה — ביום שהו בבתים שטופי השמש ובאוויר צח ולפנות ערב מהרו „הביתה“ לעיר העתיקה, מפחד ללון בלילה בישימון.

בחלקה זו הקים השר גם טחנת-רוח להקל על התושבים את טחינת החיטה.

בדרומה של השכונה „נחלת-שבעה“, שמחיר הקרקע בה היה זול יותר, רכשו יוחנן הירש וחתנו חיים ליפקין מגרש רחב-ידיים ובנו שמונה דירות להשכרה. אנו גרנו באחת הדירות ואבי הקים את בית-הדפוס שלו באגף האחורי של החצר. בעלי הבתים נטעו גינה לפני הבתים, שיחי ורדים מטפסים ועצים למיניהם. עץ-חבושים, שהעניק פרי למכביר, נשאר חרות בזכרוני מימי הילדות הרחוקים, על שום פירותיו המרובים ועל שגיוון את חיי יום-יום האפורים. החבושים היו גדולים ועסיסיים. הקטיף נעשה בידי השכנים. השכנות פרשו מחצלאות בצל העץ, ישבו על שרפרפים והכינו את הפרי לעשיית ריבה ומרקחת לכבוד החגים. בפירת הגן התקינו כיריים מאבנים, אותן הסיקו בשבבים ובסירים גדולים, רקחו את המרקחת עד שצבעה הפך אדום-כהה וריחה ומתיקותה בישמו את האוויר מסביב. את המרקחת והריבה חילקו חלק כחלק לכל השכנים והאיחול חזר ונשנה: יתן לנו ה' שנה מתוקה כריבה זו.

חצרנו גבלה עם המנזר הגרמני „שמידט“. קיר גבוה הפריד בין החצרות ולא היו בינינו יחסי-שכנות כלשהם. המגע היחיד — צלצולי פעמוני-הכנסיה שלהם, שנשמעו תכופות במשך היום. אף באותו ליל-בלהות, כאשר התנפלו שודדים על חצרנו, לא נקפו אצבע ואף למחרת לא שאלו מה קרה. רק החזירה עם גוריה הרבים באו לבקרנו, דרך הפירצה שגילו בקיר המשותף. הם גרמו שמחה רבה לילדים. הגורים היו צחים ונקיים, וסתרנו את אמרת הבריות „מלוכלך כחזיר“. אחרי שה„אורחים“ קיבלו מאתנו, הילדים, „כיבוד“, שבו לגבולם.

הילדים שנולדו מ„חוץ לחומות“ כבר ידעו שמחת-ילדים מהי. משה ינובר, המלמד של הדרדקים, עבר גם הוא לשכונה החדשה. הוא היה רגיל לתלמידיו השקטים והרציניים, שהסתובבו בסימטאות האבלות בעיר העתיקה. אבל ילדי השכונה ידעו להתחכם לו.

תכופות נהג להרטיב גרונו בכוס מים חמים ולמזלם היה מתמהמה קצת, כי המטבחון היה בקצה החצר בין יתר המטבחונים. על הכירה עמד קומקום למים רתוחים, ששמר על חומו בגחלת שבכירה. אך יצא הרבי ומיד היו הקונדסים מתעוררים, מניחים את ה„חומשים“ בצד ומפילים את שני הספסלים. הילדים היו עולים על השולחן הארוך, קופצים ממנו, מתאבקים ומשחקים עד שלחייהם החיורות מאדימות — והשמחה רבה. אולם מיד עם הכרזת אחד הזאטוטים: „הרבי חוזר!“ היו מורמים הספסלים בזריזות, ה„חומשים“ מוחזרים למקומם ופני הילדים הילדותיים מקבלות ארשת רצינית. הכל קוראים בקול: „בראשית ברא אלהים“, והכל עובר בשלום. הרבי אינו צריך להפחידם ב„קאנצ'יק“ (השוט) שבחגורתו, ורק שואל: „איפה אנו, עומדים?“ ואז עונים כולם ובצוותא: „ויאמר — האט געזאגט, אלהים — גאט...“

**

בבית-הדפוס של אבי היה הפועל הראשי ר' אברהם זילברמן (כספי), הוא אבי המשפחה הענפה, שבניה הנפוצים בארץ נטלו חלק חשוב בהתפתחות הארץ — במסחר הרחב, בספנות ועוד. ר' אברהם היה כעין חובש לדיירים הרבים שבחצר הגדולה. חש ילד בגרונו או קיבל דלקת-עיניים, מיד היו הולכים אל ר' אברהם. היתה לו תמיד תמיסה מוכנה מבית-המרקחת, למרוח בגרון או לטפטף בעיניים. הוא נהג להושיט עזרה ראשונה, כי בית-החולים „ביקור-חולים“ ובית-המרקחת שכנו עדיין בעיר העתיקה. רעיתו נחמקע, אשת-חיל, פתחה את חנות-המכולת הראשונה בשכונה. אף שהיתה עקרת-בית, מטופלת בילדים פעוטים, ניהלה את החנות בתושיה ובזריזות ותמיד השתדלה להשביע רצון הלקוחות.

אבי קיבל לדפוס בחורים צעירים, שילמדו את המקצוע. ביניהם היה נער בן ארבע-עשרה, מעולי פרס, שלפני כן נהג לעבור כל יום ששי מבית לבית כדי לצחצח את הנעליים לכבוד שבת. הנער היה מוכשר מאוד ובמשך הזמן געשה פועל ראשי. גם אחיו המבוגרים עבדו אחר-כך בדפוס. כעבור שנים הקים בעצמו בית-דפוס, לו ולבניו שהמשיכו בדרכו, והם פיתחו את מפעל אביהם עד שהפך לאחד מבתי-הדפוס הגדולים והמשוכללים בירושלים.

בין הדיירים הראשונים בשכונה, סמוכים לביתנו, היו ר' אהרן ורייכל חיות. ר' אהרן עלה ארצה בנעוריו, בלוויית סבתו, כדי להמשיך לימודיו בישיבה. אחרי מספר שנים פנה למסחר וההצלחה האירה לו פנים. במרצו הרב העביר את המיצרכים החיוניים, כמו סוכר, קמח ואורז, בסיטונות לידי סוחרים יהודיים (עד אז היה „מונפול" זה בידי הערבים). בשנת תשי"ג (1953) הוציא חיות ספר-זכרונות בשם „ששים ושלוש שנה בירושלים".

הישיבה מחוץ לחומה לא היתה בטוחה בשנים הראשונות, ולא אחת אירעו מקרי שוד והתנפלות על השכונה הצעירה. אף ביתנו נפקד פעם על-ידי גנבים, ורק בזכות ערנותה של אחותי שרה ניצלנו. היא התעוררה באמצע הלילה והבחינה בדמויות של ערבים מבעד לחלון. אלה היו שקאים שהיו מזכרים לנו מים בנאדות שסחבו על גביהם. אחותי הרימה קול זעקה מבוהלת, ההורים התעוררו וצעקו לעבר הקיר שהיה משותף לנו ולמשפחת חיות: „התעוררו ואל תצאו החוצה, גנבים אורכים ליד הדלתות!" אחותי פוצצה במקל את השימשה בחלון הפונה ליתר השכנים, כולם התעוררו ואחד מהם ירה. הילדים התחילו צווחים בקולי-קולות והגנבים ברחו. הילדים פחדו מהשקאים גם ביום. אלה היו ערבים גבוהי-קומה לבושים חלוקים לבנים, חגורת עור למתניהם ועליה תלויה שיבריה (סכין מעוקמת). כנראה שהגנבים טעו בכתובת — הם זממו לגנוב את קופת הכסף של

חיים ליפקין בעל-הבית, שהיה אחר החלפנים בעיר העתיקה בטרם
היות באנק בירושלים. בפתח חנותו עמד דוכן להחלפת כספים
ושטרות, ובערב היה חוזר הביתה ומביא עמו את הקופה. השקאים,
מוכרי המים, הבחינו בדבר והוא שעורר אותם למעשה.

אביו של חיים ליפקין, הגביר יצחק, בנה את השכונה הקיצונית-
המערבית ברחוב יפו וקרא לה „שערי-ירושלים“, אך בפי העם נשאר
שם השכונה „אבו-בצל“, כי מייסדה היה סוחר-בצל בחברון טרם
עלותו לירושלים. על התעשרותו של הגביר יצחק ליפקין הנ"ל
(„אבו-בצל“) היו מספרים: את הבצל נהג לקנות מפלחי חברון
בעוד היבול בשדה. באחת השנים היה היבול מבורך ור' יצחק ליפקין
מילא את מרתפו בבצל עד אפס מקום. למזלו לא עלה הבצל יפה
בשנה שלאחריה. מיצרך חיוני זה לא היה מצוי כמעט בשוק ומחירו
האמיר מאוד, והמלאי הגדול של ר' יצחק העשירו עושר רב. על
מקור עושרו הרב נפוצה גם גרסה אחרת: במרתף הבצל נפלה
פתאום לבנה מן הקיר ונגלה כד חרס מלא מטבעות זהב. אחרי
שהתאושש מן המציאה האמין שהקדוש-ברוך-הוא גילה לפניו אוצר
זה שעליו לעלות ירושלימה ולהשתתף בבניינה. ר' יצחק ליפקין
בנה, כאמור, אותה שכונת „אבו-בצל“. בנו חיים, שגר בשכונת
אתנו, התחיל לסחור בעתיקות ותכופות היה נוסע לחץ-לארץ.
בשובו היו השכנים נוהגים לבקרו ולשמע מפיו חדשות מן העולם
הגדול. הוא סיפר: „שם עושים כסף. מרוויחים אפילו מקליפות
תפוחי-זהב ומוכרים אותן לתעשיית מגדנות וספירט“. אנשי
ירושלים של אותם ימים, שרובם היו עניים מרודים, לא חסכו יגיעה
כדי להיטיב את פרנסתם, אך בדרך כלל לא היה במה להיאחז.
מששמעו איפוא על קליפות תפוחי-הזהב אורו עיניהם: „הרי גם לנו
לא תחסר, אבל כדי לשלחה לחץ-לארץ צריך לייבשה, וכיצד לעשות
זאת בחורף? טיכסו עצה ומצאו: ישתמשו במחסן המשותף, יתקינו

בו מדפים ועליהם יניחו את הקליפות ; בינתיים, עד יעבור החורף, תתייבשנה קצת ואחר-כך יוציאו לשמש.

הקליפות נאספו במרץ. כל השכנים ואף הילדים השתתפו ב„מיבצע“ זה, גם חתיכת-קליפה אחת לא הלכה לאיבוד. אחרי הפסח נכנסו למחסן כדי להוציא את הקליפות לשמש, והנה לתמהונם ולאכזבתם — הכל מכוסה עובש. כך חוסל העסק...

חיים ליפקין היה מביא לפעמים מחוץ-לארץ חולצות-משי יקרות, מיועדות לבנות שהגיעו לפרקן. ההורים היו עושים מאמץ וקנו בתשלומים-לשיעורים, כי מה לא יעשו ההורים כשהבת עומדת לשידוכים ?

התושבים הראשונים, שיצאו מבין החומות, חיו בסכנה תמידית מהתנפלויות ; בלילות באו לגנוב ולהצית את מחסני-העצים שנועדו לבניינים נוספים. הגנבים הוסתו על-ידי בעלי-הבתים הערביים מן העיר העתיקה, שתושביהם היהודיים עזבוה. באחד הלילות של שנת תרל"ג (1873) אירעה התנפלות המונית על השכונה. נשמעו צעקות של כנופית בידואים, רכובים על חמורים : „הזדרזו, נשחוט את היהודים וניקח את מחסני העצים שלהם!“ התושבים ירו באקדחים ור' יוסף ריבלין תקע בשופר תקיעה גדולה. קול התקיעה הפילו חתיתו על הכנופיה המשתוללת, פחד אלוהים נפל עליהם, והתחילו צועקים : „היהודים יהרגונו!“ — וברחו לפני שהשוטרים התורכיים התעוררו משנתם. אחרי מנוסתם המבוהלת נשארו כמה חמורים וכלי-משחית רבים פזורים בכל עבר. אחד הפורעים, שרגלו נפגעה מהמנוסה, נמצא מוטל על הארץ. הוא סיפר כי ההתנפלות אורגנה על-ידי בעלי החצרות בעיר העתיקה, שפרנסתם נידלדלה עקב עויבת היהודים. כמו-כן סיפר הערבי, כי הבידואים חונים ליד הכפר הערבי „בית-צפפה“. למחרת הקיפה „הגווארדיה היהודית“ את מחנה הבידואים וחיסלה אותו. „הגווארדיה היהודית“ היתה ארגון-ההגנה

הראשון, שקם עוד בראשית הישוב היהודי בירושלים על-ידי תלמידי הגר"א (הגאון ר' אליהו מווילנה). חבריה היו בחורים מעדות שונות: אשכנזים, ספרדים ו"מוגרבים". "המוגרבים" היו בחורים חזקים, רובם סבלים בעלי-אגרוף. "הגווארדיה" עמדה תמיד על המשמר מתוך חירוף-נפש להציל את הישוב מכליון. אנשיה לא רק הגנו על הישוב מפני הפורעים אלא מוכנים היו למלא כל תפקיד נוצז.

בתחילת המאה ה-19 רכשו היהודים את המגרש, שבו נמצאה מערת שמעון הצדיק, מידי בעליו המוסלמי. המקום היה מרוחק מן הישוב וסמוך לשכונה הערבית "שייך-ג'ראח". ראשי הקהילות אמרו לקיים את הצו: "כי תבואו לארץ ונטעתם", אך להוציא לפועל צו זה מי יעיז לסכן את עצמו? הלכו אנשי "הגווארדיה" ונטעו עצים במגרש שומם זה.

בין החברים-הסבלים היה צעיר בשם מסעוד, שכינהו "שמשון הגיבור". הוא היה משכמו ומעלה גבוה מכל העם, ואמרו עליו שהוא משרידי משפחת "רושקות" (נשתבש ירושלמיות) שנשארו בירושלים מזמן החורבן. מסעוד זה זכה, בשנת תרס"ג, להתקבל כשומר הבאנק הלאומי (אז — אפ"ק), סניף ירושלים. הסופר יהושע ברזלי (איזנשטט) — חובב-ציון, שהלהיב את הנוער בנאומיו — שימש כגיזברו הראשון של באנק זה. הוא מתאר באחד מציוריו ב"לוח ארץ ישראל" את דמותו של מסעוד שומר הבאנק בבגדי השרד שלו כ"קאוואס" של הקונסולים, ומספר בין השאר:

...ארון הברזל הכבד, ששמור בו האוצר
שנמסר לידי מסעוד לשמירה, גרם לו קורת רוח,
וכשהוא מסיר האבק ממנו היה לוחש, כשיתמלא
אפשר יהיה לבנות את בית המקדש.

גם אהרון חיות מזכיר אותו בזכרונותיו בפרק המתאר את ביקורו של חוזה הציונות בירושלים, בשנת תרנ"ט. מפאת חוסר מקום בבתי-המלון התאכסן ד"ר הרצל בבית שטרן שברחוב ממילא. אהרון חיות מספר כי בעת ביקורו אצל האורח הנכבד, פנה אליו ד"ר הרצל בתמיהה ובשאלה:

„רואה אני בבית הזה ארגז ברזל שמשקלו 300 ק"ג, הגד נא לי: כיצד העלוהו לקומה השלישית?" „השיבותי לו: „יש לנו כאן סבלים יהודים המסוגלים לכך בכח גופם ושריריהם". ביקשני הרצל להזמין אליו את סבלי ירושלים היהודיים כדי לצלמם. הבטחתי לו לעשות רצונו. ירדתי לרחוב ונגשתי לקבוצה של סבלים ואמרתי להם: „יודעים אתם? מלך היהודים' נמצא עתה בירושלים, ומבקש לראותכם"... משהסתכל הרצל בחבורת יהודים זו: רחבי גרם, וגבוהים כ„בני הנפילים", נגש אליהם, משש את שריריהם המתוחים, צילם אותם ושלם לכל אחד שני מג'ידי. (מטבע גבוה למדי בימים ההם), ונפטר מהם בתודה. אח"כ העיר ד"ר הרצל: „אם נוכל להביא הנה 300,000 יהודים כאלה, תהיה כל ארץ-ישראל שלנו, אני מבטיח לכם"...¹

מסעוד לא ידע לדבר עברית; שפתו היתה ערבית ולמד מהאשכנזים לדבר גם אידיש. כשהוכיח אותו ברזילי שילמד לדבר עברית ענה:

¹ אהרון חיות, „ששים ושלוש שנה בירושלים", תשי"ג.

„בני לומד. אני דברתי עם הרצל, שכנז' (אידיש)
גם עם המשיח אדבר, שכנז'".¹

אכן, גדול היה סבלו של הישוב בראשיתו מידי שכניו הערביים, ומנת חלקו — גניבות, רציחות והתעללויות אכזריות. לולא אנשי „הגווארדיה“, שסיכנו את חייהם, היה כל הישוב מתמוטט בראשיתו. כשפנו לפחה התורכי, מושל המחוז, ענה שאין בכוחו להחזיק שמירה בכל הסימטאות, כשהשודדים חודרים לבתי היהודים דרך הגגות מבתי השכנים הערבים. ראשי העדה פנו לקונסולים בבקשת עזרה והללו ענו להם שאינם רואים שום תרופה למכה אלא אם כן היהודים בעצמם יחזקו הגנתם וישובם מחוץ לעיר העתיקה. הקונסולים האנגלי והצרפתי הבטיחו עזרתם ובהשפעת השר משה מונטיפיורי נתנו לאנשי „הגווארדיה“ כמות-נשק הגונה. ואולם בטחון של ממש בא לתושבים היהודים רק כשנבנו עוד שכונות: „אבן-ישראל“, „משכנות“, „סוכת-שלום“, „מזכרת-משה“ מדרום, ו„מאה-שערים“ מצפון.

² אהרן חיות, „ששים ושלוש שנה בירושלים“, עמ' 67.

עליות חדשות מרחיבות גבולים

מכל תפוצות הגולה עלו יהודים ארצה, ובאותה תקופה התיישבו רובם בירושלים. בשנת 1878 עלה והשתקע הסופר יחיאל מיכל פינס, שנתמנה כמנהלה של „מזכרת משה מונטיפיורי“. הזוג אליעזר ודבורה בן-יהודה עלו לירושלים כדי לקיים בעצמם את המופת של תחיית הלשון העברית כשפה מדוברת בחיי יום-יום. בהשפעתם החליטו לדבר עברית כשפת בית, המשפחות הראשונות: פינס, ילין, מיזחס, לונץ, הירשנזון ובכר. בתקופה ההיא עדיין שלטה יד הקנאים מסיעת הרב מבריסק ואשתו הרבנית המושלת בכיפה. כשנודע להם כי אליעזר בן-יהודה „זומם“ להפוך את לשון הקודש לשפת חולין, מדוברת יום-יום, מיהרו והטילו עליו „חרם“. אף בפינס, השומר מצווה קלה כחמורה, מצאו דופי והחרימו גם אותו. פרשה עגומה זו מן הימים ההם השאירה זכרון מכאיב ונתנה את אותותיה בהתפתחות הישוב, אך אט-אט חדרו קרני-אור לחושך. אמנם, חמת הקנאים לא שככה, אבל כוחם תש. הם רדפו והחרימו את המתקדמים, אך הללו התגברו וההורים התחילו שולחים את בניהם לבתי-הספר המותרים. בשנת 1879 הקימה „החברה לחינוך יתומים בארץ-ישראל“, בראשותו של הרב עזריאל הילדסהיימר מברלין, את בית-היתומים הראשון בירושלים. כמנהל המוסד נתמנה הד"ר וילהלם הרצברג, יליד גרמניה. עם ייסוד המוסד נאספו והוכנסו בו 16 יתומים, ומיד הוכרו חרם על-ידי הקנאים. הללו פרצו באחד הלילות לתוך הבית וחטפו שני יתומים של אלמן מסכן — שואב-מים לבית-הכנסת

„החורבה“ — ואיימו עליו בהפסקת „החלוקה“ ובקיפוח פרנסתו הדלה.

כעבור שנתיים ייסד מנהיגם של הקנאים, הרב מבריסק, יהודה לייב דיסקין, בית-יתומים לפי רוחם.

המוסד בהנהלתו של ד"ר הרצברג התנהל למופת. מנהלו היה כאב רחמן ורעייתו עקרת-בית טובה — כאם ליתומים. גם בית-כנסת התקינו במוסד, ואליו באו להתפלל אוהדי המפעל. המורים לבית-הספר שבבית-היתומים נבחרו תחילה מבחירי כוחות-ההוראה שבירושלים. שמעון שטרן נבחר כמורה לגרמנית וללימודים אלמנטאריים, ור' חיים הירשנזון ואבי — להורות לימודי קודש ועברית.

באחד מציוריו ב„לוח ארץ ישראל“ מתאר אבי את הפינה החמה שמצאו בבית הד"ר הרצברג:

**...בית ועד לחכמי ירושלים ומשכיליה,
שמספרם היה אז מועט. היו מתאספים במרכז
היחידי, שבו יכלו להביע את הגות רוחם
ושאיפתם. היה זה המקלט מרדיפות הקנאים.
במשך הזמן עבר המוסד לבית גדול מוקף גן.
במשך הזמן יצאו הרבה מפעלים לפועל מן
החלומות והשיחות שנארגו בחוג הקטן ההוא.¹**

**כשהגיע הדואר — פעם בשבועיים — היו מניחים על השולחן
עיתונים ומאספים חדשים, והגב' הרצברג היתה מגישה כוס תה מן
המיחם המוכן תמיד, והמארחים מתעניינים במצב הבאים ושלום בני
ביתם.**

¹ הבית עדיין עומד על תילו ברחוב הרב קוק ובו בית-הספר לבנים.

**

יואל משה סלומון מירושלים, אחד ממוציאי לאור של העיתון „יהודה וירושלים“, נשא נפשו אל החקלאות וגם סבור היה כי עבודת האדמה תרפא את העם ותפרנסו בכבוד. באחד הימים נודע לו ולקבוצת חבריו על שטח אדמה העומד למכירה בין יפו ונהר הירקון. הם רכשו אותו והכריזו: „עמק עכור“ זה יהיה ל„פתח-תקוה“, נטו אוהליהם, חפרו באר מים, זרעו זרעים וגשמי-ברכה ירדו על אדמתם הזרועה. אליהם הצטרפו עוד מתנחלים. דוד ראגנר, מנהל אחוזה בהונגאריה, הביא אתו את המחרשה הכבדה הראשונה ושלא כמחרשת העץ של הערבי פילחה מחרשה זו את האדמה לעומקה. ומיכל לייב כץ, יוצא-הונגריה אף הוא, נודע בכוח זרועו ובידיעת מנהגי הערבים ונימוסיהם.

הארץ נתנה יכולה. נקל לשער את ההתרגשות שאחזה את יושבי ירושלים היהודים כעבור שנה, משנכנסה לשערי ירושלים אורחת-גמלים והיא נושאת את התרומה מ„פתח-תקוה“, פרי עמל ידי אחים, תרומה לירושלים כדין התורה. „שלום עליכם אחינו הפלחים“, ברכו עניי ירושלים את הבאים וקיבלו באהבה את חלקם ב„חלוקה החדשה“ שלא נודעה מכבר הימים: הפרשת „התרומה ללוי ולכהן ולעני בשעריך“.

חלף הקיץ ובא החורף. המתיישבים המשיכו להקים צריפים ובתי חימר ולעבד אדמתם. והחורף קשה, מטרות עזו ירדו והפכו את אדמתם לביצה. כולם חלו בקדחת ולדאבון לבם נאלצו לנטוש את המושבה.

בשנת 1882 חידשו את המושבה ביוזמתו של י. מ. פינס והעתיקו מעונותיהם דרומה, למקום מרוחק מהביצות. בין המתיישבים היו

גם אליהו ספיר, זאב יעבץ, אריה לייב פרומקין ועוד. כך קמה אָם המושבות.

ר' יחיאל מיכל פינס סייע גם לשבעת הבילויים הראשונים שהתיישבו בגדרה בשנת תרמ"ד (1884).

בינתיים גברה העלייה ובאו ארצה לא רק אלה שברחו מן הפוגרומים ברוסיה וברומניה אלא גם בחורים שנטשו את ספסלי האוניברסיטות בגולה כדי להחיות את ארץ האבות. לתנועה החלוצית קראו הצעירים בתחילה בשם „דאפי"ו", לפי הכתוב „דבר אל בני ישראל ויסעו". אולם אחרי כן החליטו שעליהם לשמש גם מופת לאחרים והחליפו את שם תנועתם ל„ביל"ו" — „בית יעקב לכו ונלכה". במשך שנים אחדות קמו בארץ המושבות ראשון-לציון, גדרה, זכרון-יעקב וחדרה.

סבל רב סבלו המתנחלים הראשונים בחולות הישימון משבטי הבידואים וממחלת הקדחת. קרבנות רבים נפלו, אך רוחם לא נפלה ולא נרתעו מאבני הנגף הרבות בארץ האבות. את אדמתם לא נטשו, בציפורניהם אחוזה, עד שהושטה להם ידו הנדיבה של הבארזן רוטשילד והיא העמידתם על רגליהם. נטעו עצי אקליפטוס לייבש את הביצות וכך נעלמה מחלת הקדחת, צמחו יערות והמושבות התחילו לפרוח. האיכרים, שעינם היתה לרווחים ממשקם, לא נתנו אָמון בפועל היהודי הבלתי מנוסה, העדיפו עבודה ערבית זולה והעסיקו אנשים ונשים מן הכפר הערבי הסמוך בשעה שהפועלים היהודים היו מחוסרי עבודה. אז החלה המלחמה על כיבוש העבודה העברית.

כותב עבר הדני :

...עד מה חיונית היתה העבודה לבנין
הישוב הוכח מהעובדה, שבקרב יושבי ירושלים

— אשכנזים, מערבים, ספרדים ותימנים כאחד —
נוצרה תנועת יציאה למושבות, כאשר שמעו שיש
בהן עבודה להשתכר בה. יציאה זו קיבלה צורה
מאורגנת בראשותו של י. מ. פינס, והחכם
א. מ. לונץ הוציאו תעודות-עדות לפועלים
היוצאים מהעיר למושבה בהמלצה: — —
„הנהו איש ישר וראוי ומוכשר לעבודת-האדמה,
לכן הואילו ותנו לו עבודה במושבתכם” (1891).

**
*

רמת-החיים בארץ עלתה, הביל"ויים התבססו במשקם; בכל
הזדמנות נאותה עלו ירושלימה לבקר את ידידיהם הוותיקים. רבה
היתה שמחת הורי לארח אותם ולהנעים שהותם בביתנו. כנגד זה
הזמינו אותנו הביל"ויים מנשה מאירוביץ וש. בן-זאב (אברמוביץ)
לבציר בראשון-לציון. העבודה במושבה היתה במלוא הקצב; כרכרות
רתומות לפרד או לחמור, כשבהן סלים גדולים מלאי-ענבים, מביאות
את הפרי ליקב ושבות ריקות למלאותם שנית, וחוזר חלילה. אנו,
הירושלמים, התרשמנו מאוד מן התנועה הרבה. פני אבי קרנו
באמרו: „אלה צאצאי האשכולות שהביאו השליחים למשה רבנו”.

בכרמו של בן-זאב קיימנו את הצו שבספר דברים: „כי תבוא
בכרם רעך ואכלת ענבים כנפשך שבעך ואל כליך לא תתן”. אצל
משפחת מאירוביץ התייבשו השקדים — מקליפתם החיצונית
הירוקה — על הגגות השטוחים. קילוף השקדים היה לנו עבודה
נעימה ומשעשעת, והגברת מאירוביץ אומרת ומפצירה בנו: „אכלו
שקדים, אל תחסכו, היבול ב"ה השנה מבורך. ביחוד הצטיינו השקדים

¹ עבר הדני, „ברוח ובחיל”, עמ' 149.

מזן „פרינצעס“, אלה בעלי הקליפה הדקה, הניתנים לקילוף ביד. אבל למרות היכול הטוב נעקרו השקדים כעבור שנים, עקב המזיק קפנודיס, ובמקומם ניטעו פרדסים.

בין אורחינו וידידינו החביבים היה גם האיכר התלמיד-חכם ר' יעקב שכביץ, מראשוני המתנחלים בגדרה, סופר והוגה-דעות. פסוקי התנ"ך היו שגורים על פיו תמיד. תורה ועבודה השתלבו באדם היקר הזה, שהגה בתורתו גם בשעת עבודתו בשדה. יחד עם בניו הקים משק חקלאי מגוון במושבת הביל"ויים גדרה. עם היותו איש-המעשה נראה תמיד כמרחף בעולמות עליונים. כשהיה עולה בדעתו רעיון בחקר המקרא, או איזה פשט בגמרא, היה מניח את מעדרו הצידה, נוטל פיסת נייר ועיפרון — שהיו תמיד שמורים עמו — ורושם את רעיונותיו על פתק, מכניסו לכיסו השני וממשיך לעבוד. כשצבר די הצורך חומר ספרותי היה נוהג לעלות ירושלימה, כשהוא רכוב על חמורו. בביתנו היה מעבד את הרעיונות. שרשם בפתקים, ומחברם למאמר שאבי היה מפרסמו במאספי „ירושלים“. על מאמרים רבים חתם בשמו הספרותי יעקב הכהן ש"ך.

ידידו של ר' יעקב שכביץ, שדאגו לשלומו, יעצו לו שלא ירכב יחידי בדרך הארוכה העולה ירושלימה פן יפגעו בו שחודים, ועל כך ענה להם: „איש לא יעשה רעה לזקן המקדים פניהם בסלאם עליכום“, ואם מי מהם יחמוד את חמורי אמשיך דרכי ברגל? הוא היה תמיד קורן מאושר על שדורנו זכה לשיבת-ציון. חווייה גדולה היתה לו ביקורו של ד"ר תיאודור הרצל בארץ, כשנבחר בין יתר שליחי גדרה להקביל את פני המנהיג היהודי ב„מקוה-ישראל“. הוא בירך את ד"ר הרצל בברכת „שהחיינו“, כשספר תורה בידיו, וזכה לתודה לבבית מחוזה המדינה. אחר-כך נוהג היה לספר על מאורע זה ברטט-לב: „כשראיתי את דמותו המלכותית של המנהיג הדגול

התרגשתי מאוד, ידי רעדו בבחינת גילו ברעדה עד כי חששתי שמא
אפיל את ספר התורה..."

**

ההתעניינות בארץ גברה משנה לשנה, וגם תיירים התחילו
באים לראות בהתפתחות ארץ האבות הקמה לתחייה. אבי היה מלווה
את התיירים ידידיו, ובסיפוק רב היה מראה להם את ירושלים ומסביר
את שרידי עברנו.

מספר ירמיהו הלפרן:

לונץ שמח שמחה גדולה להכיר את מיכאל
הלפרן... אני אראה לך את ירושלים, אמר. יום
יום יצאו לטיולים ארוכים בסמטאות הבירה
ובסביבותיה, כשלוונץ צועד לפניו במקלו. כל אבן
ברחובות ירושלים היתה מוכרת למלומד הסגי-
נהור. הוא היה הולך למזרח הר הבית,
עולה גבעות ויורד עמקים וכל הדרך היתה
רפודה אגדות וספורים. לונץ היה מצביע
על שמאל וימין במקלו ומוסיף לספר
לאבי שהלך אחריו כסהרורי. כל צעד עורר בו
זכרונות הסטוריים. בירושלים כולה, אומר הוא,
טמונים וקבורים אוצרות רבים מימים קדומים.
והעיר שותקת ודוממת. האבנים והכל מצפים
ליום הגדול.

ערב רד ולונץ מוסיף להעלות דמויות מן
העבר. נדמה היה כי גבורי כל הדורות ירדו לעיר
הקודש ומלווים אותו בחשאי.

**„יהודי מאושר אתה“, אומר אבי ללונץ,
„רק את האורות אתה רואה ; ירושלים הטחורה
נדלקת בלבך ומה אומללים אנו הרואים גם את
חשכת הלילה“¹.**

וכך מתאר ש"י עגנון:

**„הולך הדוקטור מזי"א אצל חולה, כשהוא
רכוב על חמור, רץ החמור למקום שמתבקש.
הטה אותו מזי"א לצד שכנגד, לפי שראה את
לונץ מהלך עם תייר ומראה לו במקלו כל שראוי
לאדם בירושלים לראות, שלונץ בקי בשבילי
ירושלים יותר מכל אנשי ירושלים, אף על פי
שהוא סומא בשתי עיניו. שחה מזי"א כלפי לונץ
והתחילו מפלפלים בפירושה של תיבה אחת
שמתכתשים עליה כמה לילות בישיבות וועד
הלשון“².**

לצורך השעה, עם ריבוי התיירים משנה לשנה, חיבר אבי את
הספר „מורה דרך בארץ ישראל וסוריא“. בסקירתו „עבודתי במחקרי
ארץ אבותינו“ מתאר הוא את מהות הספר:

**הספר הזה כשמו כן הוא ומכוון הוא במהותו
ותכנו להמורה דרך הגרמני הנודע על שם מוציא
לאור „בעדיקער“ אותו חברתי לדרישת רבים
מחכמינו וחובבינו שעלו לארה"ק בתקופת
העליה בשנת תרנ"א. על טיבו ותועלתו לא**

¹ „אבי מיכאל הלפרן“, עמ' 135.

² „תמול שלשום“, עמ' 506.

אדבר, עלובה עיסה וכו', אך רשאי אני להגיד
מה ששמעו אזני מעולים שונים, שבעזרתו תרו
לבדם את עיר קדשנו ירושלים פנימה וחוצה וגם
את יתר ערי ארה"ק, ואת הכל ידעו על נכון על
פי המחקרים היותר אחרונים. חשבתי כי מרווח
ספרי זה אבסס את מצבי למען אוכל להוציא
לאור את ספרי השנתי „ירושלים" לעתים יותר
קרובות, אך גם בזה בגדה תקוותי וכעין מעשה-
שטן היה בדבר כי בשבוע שבו נגמר ויצא מבית
הכריכה — נסגר חוף יפו לפני אחינו מרוסיא
ורומניא, ומי ישים עוד לבו להבעדיקער העברי
הזה, המו"ס לא רצו לקנותו רק בשליש מחירו
וגם זה על מנת לשלם לכשיהיה הכסף
מיותר... ובמשך הזמן נפזר לכל רוח ואנכי לא
הכנסתי אף קרן הוצאותיו. ועתה כל העולה
לארה"ק דורש אותו ממני, אך לא אוכל עוד
להוציאו שנית מחוסר האמצעים...¹

בשנת 1895 הוציא אבא לאור את תרגום מורה-הדרך באידיש
בשם „פאלעסטינא".

¹ „לוח ארץ-ישראל", שנה י"ז, עמוד 174.

בעבודת התלמוד הירושלמי

"האכר", "אוצר ספרות ארץ-ישראל"

הוצאת "התלמוד הירושלמי"

בעונת הצליינים הרוסיים רבתה קצת הפרנסה בעיר גם בבתי-הדפוס. אבי רכש אז אותיות רוסייות וסמלים למיניהם, הדרושים להדפסתם של פנקסים. דו"חות וכרטיסיות שחילקו לבאים לצרכי לינה, לחם, חלב ועוד. הזמנת העבודה באה מטעם כוהן-דת פראבוסלאבי והוא היה בא אל בית-הדפוס ומשיח עם אבי ברוסית. שעדיין זכורה היתה לו מימי ילדותו. הצליינים באו מחוזרים-מחוזרים במשך כל השנה ולפעמים היה הגל גדול מן הרגיל וההזמנות בדפוס היו מרובות.

הורי החליטו אז כי הסכום שיקבלו מעבודת ההדפסות יהיה קודש לרכישת בית לדפוס כדי לצאת פעם מן המיצר. הדפוס שהקים אבי בשנת תרמ"ו (1886) בנחלת-שבעה תפס שני חדרים נפרדים, כל אחד בקצה אחר של המגרש, דבר שגרם להפרעות וטרדות אין-סוף בעבודה.

בשנת תרנ"ה (1895) נבנתה השכונה "עזרת-ישראל" על-ידי עסקנים ספרדים נכבדים, ובראשם הרב הראשי ר' יעקב מאיר, הרב בן-ציון חי עזיאל, בני משפחת אלישר ואחרים. הם בנו גם מספר דירות קטנות למכירה בתנאים נוחים. על מכירת הדירות הללו מונה ר' משה קנטרוביץ. כשקיבלו הורי מן הרוסיים תשלום בעד ההדפסות מיהרה אמא אל ר' משה הנ"ל כדי למסור לו את הכסף לרכישת בית לדפוס. למזלם של הורי עדיין נשאר בית פנוי הפונה

לרחוב יפו. סכום זה הספיק לדמי קדימה והיתר בתשלומים לפי תקנות החברה. אז עברנו מדירתנו שב„נחלת-שבעה“ ל„אבן-ישראל“, השכונה שממול „עזרת-ישראל“.

הצליינים לא עשו רושם רב בעיר ולא עוררו עניין כתיירים המצוחצחים שבאו ממערב-אירופה; מפשוטי העם היו וצנועים. הם באו להשתטח על המקומות הקדושים להם על חשבון ממשלתם. שבנתה בשבילם — ב„מגרש הרוסים“ וברחובות הגובלים בו — אכסניות, בתי-חולים וכנסיה מפוארת. למרות מה שלא התבלטו היה נודע יום בואם מיד, כי האוויר התבשם מן התבשילים שהכינו בשבילם, ביחוד מאכלי-כרוב („קאפוסטה“). אניני-ריח, שריח המאכלים הרוסיים העממיים לא ערב לאפם, היו עוקפים את „מגרש הרוסים“. תלבושתם של הצליינים היתה כפרית, הנשים לבושות בשמלות ארוכות וכהות, שבשוליהן נשמר אבק הדרכים. חבורת-חבורת התחממו בשמש והתגרדו.

*
*

בשנת תרנ"ג (1893) הוציא אבי לאור את החוברת הראשונה לצנייני חקלאות בשם „האכר“ — „דער קאלאניסט“, בעברית ובאידיש, בהשתתפות האגרונום הביל"ויי מנשה מאירוביץ. בו פירסם מאמרים בשאלות חקלאיות מפרי עטם של מומחים ואיכרים הבקיאים במקצוע. במאמר ראשי כותב העורך:

החקלאות בארצנו יכולה לפרנס את בעליה בכבוד אם תלמד מהשיטות המודרניות הנהוגות בחקלאות בעולם. ארצנו היתה אסם תבואה, פירות וירקות והיא תחזור כאשר בניה יחזרו לטפחה.

מאסף זה יצא לאור שלוש שנים בלבד, בשנים תרנ"ג-תרנ"ה
(1893-1895) ומחוסר אמצעים נפסק.

המפעל החשוב ביותר של אבי, אחרי "ירושלים" ו"לוח ארץ-
ישראל", הוא "אוצר ספרות ארץ-ישראל", שהחל לצאת לאור בשנת
תרנ"ז (1896) — הוצאה בעלת תכנית רחבה, שכללה את כל הספרים
שנכתבו אודות ארץ-ישראל בכל התקופות, בלחיית מבואות, הערות
ותיקונים על-פי התגליות החדשות.
במאמרו הנ"ל ("עבודתי במחקר ארץ אבותינו") מתאר אבי את
פעלו למען הוציא מתהום הנשייה את "אוצר ספרות ארץ-ישראל":

בשם זה החילתי להוציא לאור בשנת
תרנ"ז את כל הספרים הקדומים שנדפסו
במחקרי א"י...

ואלה הם הספרים שיצאו לאור מהקבוצה
הזאת עד היום:

כפתור ופרח להרב אישתורי הפרחי,
הראשון מחוקרי ארה"ק (ה' אלפים פ"ב) ערך
הספר הזה ומעלתו ידועה לכל, חכם ותורני
ומלבד שהוא היה יקר המציאות עוד היתה
תוצאתו הקודמת (ברלין תרי"א) מלאה שבושים
וטעויות למכביר ומלבד שהגהתו היטב ונתתי
במקומן את כל ההגהות של גאוני וחכמי העבר
וההווה... הוספתי בו הערות והארות לפי
החקירות היותר חדשות, מפתחות מפורטים,
תולדות המחבר...

תבואת הארץ — להרב יהוסף שווארץ
ז"ל. תקופה של חמש מאות שנה ויותר עברה

בין שני חוקרי ארה"ק אלה, במשך התקופה הזאת נכתבו ונתחברו ספרים קטנים על אודות תכונת הארץ אבל לא ספר שלם וערוך בכל שיקיף את ענפי מדע ארה"ק... כמובן, מזמן המחבר עד זמננו נגלו לרגלי התיירים והחוקרים הרבים מבני העמים שתרמו את ארץ אבותינו תגליות וחקירות חדשות... ועוד הוספתי דברי ימי היהודים מזמנו ועד ימינו.

המעמר, בשם זה קראתי למאמרי מדע ארה"ק שנתפרסמו בספרים, מאספים ועתונים במשך המאה החולפת שאספתים כעמיר הגורנה וסדרתים בסדר נכון כפי המקצועות עם הערות והארות. ומרבוי החומר חלקתיו לשני חלקים, חלקו הא' יצא לאור בשנת תרס"ח וחלקו השני יצא לאור בחורף הבא.

כגולת הכותרת למפעל חייו ראה אבי את הוצאתו המחודשת של התלמוד הירושלמי. וכך תוארה על ידו מלאכה זו. בסקירתו האמורה, ב"לוח ארץ-ישראל", מספר 17:

התלמוד הירושלמי הנהו כנודע לכל מלא שבושים וטעויות של המעתיקים והמדפיסים. מפרשיו בארוהו עפ"י הרוב על דרך הפלפול, ובהוצאתי שמתי את לבי לראשונה לזקק את נוף הירושלמי מטעויותיו עפ"י הדפוס הראשון ונציה ועפ"י שני כתבי-יד שרכשתי לי מבתי הספרים בלונדון ורומא (האחרון לא נודע כלל מפני שנרשם בטעות לרי"ף) ועפ"י מאמריו

המפוזרים 'בספרות התלמודית והרבנית יחד –
ובאופן שאינני משמיט מאומה, רק את
הטעויות וכמו כן התיקונים הנני מסגיר
בסוגריים... ומסביב הפנים פירוש מספיק בסגנון
קל וצח...

לעבודתו בתלמוד הירושלמי היה לו מזכיר מיוחד (בחור-ישיבה).
אבי עמל בלי הרף להחיות את הענפים המרובים בספרות ארץ-
ישראל. הוא לא טרח להיטיב את מצבו החומרי אף שחיי-דחקות היו
מנת חלקו רוב ימיו. לעתים קרובות היו הורי מתחבטים הרבה לפני
גמר ספר מחוסר אמצעים לקנות נייר, ולא אחת נעזרו בתכשיטים של
אמא שמישכנו לחברת „גמילות חסד” תמורת הלואה. התכשיטים,
„מתנת-חתונה”, עברו מאם לבת במשך כמה דורות. גם בתחילת
מלחמת-העולם הראשונה מסר אבא את התכשיטים בעבוט והשיג
מעט כסף כדי להכין נייר לספרים שהיו אז באמצע הדפסתם. המלוכה,
שנמסר לו „הפקדון”, גוייס לצבא התורכי. המסכן לא חזר,
ובאנדרלמוסיה של ימי מלחמה נעלמו התכשיטים. המזכרת היחידה
מהם, „רק בתמונה”, היא הסיכה היפה שענדה אמא באחד מצילומיה.
הצלם הראשון בירושלים היה ארמני בשם קריקיאן, ייזכר לטוב,
שבזכותו הונצחו דיוקנותיהם של אנשי ירושלים מן הימים ההם.

מתנגדיו הקנאים של אבי, ששמו מעצורים בתחילת דרכו
; סבל ברוח ובחומר. השלימו אתו בסופו של דבר והיו לידידיו
ולמעריציו. בין מעריציו היו גם סופרים צעירים, שבאו לקרוא לפניו
מיצירותיהם, ואבי השיא להם עצות והדפיס מאמריהם בספריו.
וכך מתארו יוסף יואל ריבלין באחד ממאמריו:

הוא היה איש נוח ורחוק מן המחלוקת. גם בהשקפותיו היה משכיל-דתי, כפי מה שאפשר לצייר את אחד המשכילים הראשונים שעבדו את „ההשכלה בת-השמים”... זכותו של לונץ גדולה עוד בזה שהוא, בתוצאותיו, רכז מסביבו את כל כשרונות הארץ לעבודה ספרותית רצינית... הנה לא ימצא גם אחד מכל חכמי ארץ-ישראל במשך שני דורות, אשר את ראשית עבודותיו המדעיות לא פרסם בספרי השנה של לונץ. ש. רפאלי ז"ל בעל מטבעות היהודים, הרב ישראל זאב הורביץ ז"ל בעל האנציקלופדיה הארץ ישראלית, דוד ילין, יצחק יחזקאל יהודה, פרופ' א. ש. יהודה, א. צ. אידלסון ועוד פרסמו ראשית עבודותיהם בספרי השנה של לונץ. ר' חיים יהושע קוסובסקי ור' אליעזר ריבלין עבדו איזה זמן במחיצתו.¹

¹ ד"ר יוסף י. ריבלין, ב„ירושלים”, קובץ לזכרו של לונץ, תרס"ח, ע' 5 ו-7.

מסעות בחו"ל

עוד פעמיים נסע אבי לחוץ-לארץ, ובפעם האחרונה — בדבר הוצאת „התלמוד הירושלמי“, מפעל שראהו כחשוב בכל עבודותיו. בהתרוממות-רוח ובבטחון עלה לרכבת, וגם בתחושת-גאווה: הפעם נוסע הוא לרכוש כתב-יד להדפסת התלמוד!

בפאריס הקביל את פניו בנו בכורו יעקב, שלמד שם לימודי-רפואה. משגמר אחי את בית-הספר היסודי „כל ישראל חברים“ (כ"ח) בירושלים הוליכו אבי בעצמו לפאריס להמשיך לימודיו בבית-מדרש לרבנים, לאחר שקיבל מילגה בשבילו. בדעתו היה שבנו יחזור ארצה בתום לימודיו וישמש כמדריך רוחני, מטעם הבארוך, באחת המושבות שנוסדו אז. אבל לאחר שסיים את הסמינר החליט אחי להמשיך באוניברסיטה בפאקולטה לרפואה. בכוחות עצמו עשה דרכו, עבד בלילה ולמד ביום עד שהגיע למטרתו.

הוא ספג לתוכו את תרבות צרפת. לצעיר הירושלמי, יליד העיר העתיקה, קסמה עיר האורות והחופש; הוא השתקע בה ותהי לו למולדת שנייה. אך לבו היה לציון. היה נואם ומטיף לרעיון הציוני ועשה למענו יחד עם ידידו הפרופ' נחום סלושץ ויעקב שפירא.

אחי היה נושא כליו של הד"ר מפס נורדוי, שהיה רופא לפי מקצועו, וגם התמסר לעבודה ציבורית. הוא תרם מזמנו וממרצו להקמת אוניברסיטה יהודית עממית בשביל המהגרים. בראשה של האוניברסיטה עמד הד"ר אוסקר מרמורק ואחי היה בה הרוח החיה. הוא גם חיבר חוברות-עזר להקל על המהגרים את רכישת השפה הצרפתית. ביתו היה בית-ועד לחכמים וסופרים, ביניהם ידידיו

הסופרים שלום אש וזלמן שניאור. גם הצעירים מן הארץ שבאו
ללמוד בפאריס נהנו מעזרתו הרבה. חולים, שבאו מן הארץ להירפא,
מצאו כולם פינה חמה בביתו של הד"ר לונץ, שטיפל בהם וסעדם.
בערוב ימיו, כשחזר למולדתו, מצא את ירושלים שונה מזו שעזבה
לפני ארבעים שנה. גדולה היתה התרגשותו בפגישה עם חבריו
מה„חדר“: המחנך והסופר ישעיהו פרס, חבר מועצת עיריית ירושלים
חיים סלומון, והשופט גד פרומקין — בני המשכילים הראשונים. הוא
גם חזר ל„גירסא דינקותא“ ולא החסיר אף שיעור בתלמוד בבית-
הכנסת „ישורון“. מתהלך היה בעיר העתיקה ולוקט זכרונות מפי
ותיקי שרידי-העבר, ששמח לפוגשם כמוצא שלל רב; וקולט בעניין
כל מה שעבר עליהם בתקופה ארוכה זו.
בתקופה זו הירבה לכתוב וגם לתרגם משל אחרים לצרפתית.
הוא זכה לשיבה טובה ומצא מנוחתו ב„הר המנוחות“ בירושלים.
אורי קיסרי כתב עליו:

הוא היה אבן ירושלמית שעברה תהליכים
ארוכים, בסיתות אסכולות הרוח בעיר-האורות,
פריז. ואבן זו שחזרה אלינו — לא אבדו פניה
הראשונים והוסיפה להבריק במקומה, בכותל
המזרח.

ד"ר לונץ היה אציל-ירושלים, האציל
הבלתי מוכתר של הבירה.

סטודנט צעיר היה אחי כשפגש את אבא בפאריס וליוחהו ללונדון,
שהיתה אז מטרת נסיעתו. בלונדון ציפתה לאבא הסתעה. שם פגש את
ר' אלתר ריבלין, ידידו מירושלים, שבא עם בתו למצוא מזרח לעיניה
אחרי שחלתה בגרענת. ריבלין חונן בכתב יפה וברור, ובהסכמת ספרני
המוזיאון הבריטי הורשה לאבי, שר' אלתר ריבלין יעתיק מן התלמוד

הירושלמי, שהיה מצוי בספריית המוזיאון. כחודש ימים עסק בהעתקה מכתב-היד יקר-המציאות, בינתיים רכש אבי מנויים ל„ירושלמי“ וקיבל דמי-קדימה, שבהם ניתן לו לשלם בעין יפה לריבלין בעד עבודתו המדוייקת בהעתקה, ואף כרך את כתב-היד היקר לספר. אבי נסע לרומא, לספריית הוואטיקאן, בלוויית צעיר תלמודי. שם נאמר לו, כי בספרייה אין כתב-יד של התלמוד הירושלמי אלא של אלפסי. ביקש אבי ממלווהו שיקריא לו את כתב-היד והנה אורז פניו — הרי זה מן „הירושלמי“! הספרנים הופתעו מבקיאותו הרבה, בדקו מחדש את כתב-היד ומצאו כי אמנם צדק אבי. היתה טעות ברשימה. אז הירשו לאבי לצלם את כתב-היד המקורי (שני כתבי-יד נדירים אלה נמצאים בספריית אחי מתתיהו), והוא שב הביתה שמח וטוב-לב ומלא מרץ להמשך עבודתו.

בזמן שאבי שהה בחוץ-לארץ ניהלה אמי את הדפוס, בעזרת מזכירו הקבוע של אבי ב„תלמוד הירושלמי“, והוציאה לאור את „לוח ארץ-ישראל“ לשנת תרס"ד (1904). לקראת הופעת ה„לוח“ פירסמה אמי מודעה זו בעתון „החבצלת“:

לרגלי מצב בריאותו של בעלי ודבר התוצאה המשוכללת של התלמוד הירושלמי, נאלץ בעלי העורך לנסוע לאירופה לזמן מה, והנני עוסקת בעריכת הלוח שהשאר מאמרים רבים. ועתה קוראים נכבדים הנכם רואים כי יצא לאור לוח ארץ-ישראל שנה תשיעית, בעזרת חכמים מובהקים. ובאשר ההדפסה והמשלוח דורשים הוצאות מרובות וזה מוטל עלי, כמעט לא האמנתי כי אוכל להוציאו במועדו, מפני חסרון האמצעים, כי בעלי העורך שיחי' השאיר חובות

רבים מהתוצאות הקודמות. בכל זאת התאמצתי
בכל כח להוציא לאור במועדו, למרות סבלי.
לכן ארשה לי לבקש את המנויים הנכבדים
שיואילו למהר ולשלוח לנו את המגיע מהם,
בהקדם האפשרי.

דבורה לונץ

**
*

אבי שב הביתה בשלום ושמחתו רבה על שהשיג כתב-יד בשביל
ה"ירושלמי". בחוץ-לארץ הזמין בבית-חרושת נייר משובח להדפסת
ה"ירושלמי" ואף רכש מכונת-דפוס גדולה. כשהגיעה המכונה,
מפורקת לחלקיה, נקבע פועל מיוחד להפעילה, לסובב את גלגלה
הגדול. את הסיבוב הראשון סיבב אבי הפעיל את המכונה בברכת
„שהחיינו” בפיו ודמעות-שמחה בעיניו.

אמא אפתה עוגה לכבוד המאורע והביאה לבית-הדפוס בקבוק
יין לשתות „לחיים”. היתה זו שמחת-משפחה אמיתית של קיבוץ
גלויות, כי פועלי הדפוס היו לנו כבני-משפחה; יחד בילינו במסיבות-
חנוכה ושלחנו משלוח מנות איש לרעהו בפורים.

עם רכישת המכונה נוספו עבודות לדפוס: „האחדות”, השבועון
הסוציאליסטי העברי הראשון בעריכת יצחק בן-צבי ודוד בן-גוריון,
הקונקורדנציה התלמודית להרב יהושע קוסובסקי, שהתחיל אז
לחברו. הוא רכש אותיות-דפוס, התמחה בסידור שהכין בביתו ואחר-
כך הביאם לבית-הדפוס, למכונה. ועוד עבודות מעבודות שונות.

„בית חנוך עורים“

למרות טרדותיו המרובות של אבי במלאכתו, דאג לצורכי הציבור וחשתתף בארגונים רבים. הוא נימנה עם עשרת המייסדים הראשונים של לשכת „בני-ברית“ בירושלים, שלחמו בבערות ובעוזבה, וכן היה חבר ב„וועד הלשון העברית“.

בשנת תרס"ב (1902) ייסד אבי, יחד עם שניים מחבריו, את „בית חינוך עיוורים“. אחד המייסדים היה נחום נתנון, תלמיד-חכם, מן הסוחרים הראשונים בכלי-זכוכית וכלי-בית בעיר העתיקה, ברחוב היהודים. הוא היה ידידו של אבי ונוהג היה לבקר אצלו לעיתים תכופות. פעם בא אליו ר' נחום וסיפר לו בהתרגשות על מחזה איום שראה מפתח חנותו: גמל דרס ילד עיוור שהלך בסימטה. מוזעזעים שניהם מן האסון נעתקו מלים מפיהם. והנה התאושש אבי: „ר' נחום, הגיעה השעה! מזמן חשבתי כמה נחוץ מוסד בשביל הילדים האלה המסתובבים בחוצות ללא השגחה וחינוך. גש-נא אל שולחן הכתיבה, הנה לפניך נייר, עט ודיו, וכתוב!“. ואבי הכתיב לו „קול קורא“ לעיתונים, המתאר את מצבם של הילדים מוכי-הגורל.

כשלישי צירפו אליהם את ידידנו הרופא הר"ר יצחק קרישבסקי וגם הוא חתם על ה„קול קורא“. אנשים אמידים פתחו את לבם וכיסם לקרן ייסוד המוסד, וגם בני המעמד הבינוני תרמו כמתת ידם. ה„קול קורא“ לא החטיא את מטרתו: חניכים וחניכות נרשמו מכל הארץ. המוסד קם. גם מן הגולה לא איחרו להגיע תרומות למטרה זו ובתוך גן שברחוב הנביאים, בפנינת הרחוב המוביל ל„מגרש הרוסים“, נשכר

בית גדול. ר' מנחם וולפזון ורעייתו נתמנו לנהל את הבית ולטפל בחניכים, והם מילאו תפקידם זה במסירות רבה. מיד שכרו גם מורים לעברית ולנגינה ומורה לקליעת רהיטי-קש. מזכירו הראשון של המוסד היה זאב זילברשטיין, והוא ניהל את החשבונות וטיפל בבעיות שונות. הוקדש חדר לבית-הכנסת ואבי היה גוהג ללכת שם בוקר-בוקר להתפלל עם החניכים ואחרי התפילה נתן להם שיעור בתנ"ך. אף שהמוסד לא היה קרוב לביתנו היה אבי משכים קום והולך לשם לפני שבתו אל שולחן עבודתו. לאחר זמן-מה הוזמן ל"בית חינוך עיוורים" מורה להורות את כתב "בְּיַלֵּם". מוזינה נשלחה מורה, לילדת ירושלים, שהתעזרה בהיותה בת ארבע והובאה לשם על-ידי הוריה. נתנזון הזניח את עסקיו, ולטובת המוסד נסע לחוץ-לארץ לאסוף שם תרומות לביסוסו. האדם היקר הזה לא זכה לשוב למולדת; הוא נפטר בארצות-הברית.

אבי התמסר לבן-טיפוחיו זה ודאג למוסד ולשכלולו עד יומו האחרון ממש. בימי מלחמת-העולם הראשונה, כשתושבי ירושלים רעבו ללחם, נודע לאבי מפי אלברט ענתבי, כי העיריה מחלקת כיכר לחם לנפש, ואז מיהר לשם וטרח בעצמו להביא את הלחם לחניכים. יום-העבודה של אבי גדוש היה. בשונו, השכטם בבוקר, מבית-הכנסת של "בית חינוך עיוורים" היה מארגן את עבודת היום בדפוס ונותן הוראות מדויקות לכל העובדים בפעולות השונות שהתנהלו בדפוס בעת ובעונה אחת: "התלמוד הירושלמי", "ירושלים", "לוח ארץ-ישראל" ועוד. לאחר שסיים את מתן ההוראות היה עולה הביתה ומתחיל בעבודתו הספרותית, כשכולו קורת-רוח ורגשי הודיה על שיש בידו למלא את יעודו.

אמי זכרונה לברכה

רצה עוד הקדוש-ברוך-הוא לנסות צדיק זה. ביום י"ב אייר תרס"ט (1909) הלכה לעולמה רעייתו המסורה, אִמְנו הטובה דבורה, בשנת החמישים לחייה. היא נפטרה ממחלת השבתא (מנינגיטיס), שפרצה אותה שנה בעירנו ופגעה ביחוד בילדים. אמא, כדרכה, יצאה להחיש עזרה לאמהות וכאן ארב לה המוות ויוכל לה.

היא היתה אשה חרוצה ורבת-יוזמה והשתדלה לסייע בפרנסת המשפחה בשלחה ידה באותן אומנויות, שהתחילו להתפתח אז בירושלים. בתקופה ההיא התחילו אנשי העיר לחרוט בעץ-זית ועשו כל מיני חפצים שבקדושה: תיקים למזוזות, קופסאות לאתרוגים, פמוטים וכריכות לסידורים ולתנ"ך, ולתוצרת זו של הארץ היו מהלכים גם בארצות-חוץ. כן עשו מפות של משי לכיסוי חלות ומצות ועליהן הדפיסו כתובות מתאימות ותמונות מן המקומות הקדושים. בהדפסת המפיות עסקה אמי והסוחר המזמין סמך על טעמה. היא קנתה בשבילו את המשי בשלל-צבעים, גזרה את המפיות, בעצמה הוציאה אותן מתחת מכבש הדפוס ובעצמה עמדה וייבשה אותן כדי שתהיינה נקיות מכתמים העלולים לבוא מידי פועלי-הדפוס.

גם אלבומים עשו מפרחי הארץ בכריכות של עץ-זית. בייבוש הפרחים והדבקתם עסקו מומחיות ערביות-נוצריות מבית-לחם, וזו היתה מלאכת-מחשבת ממש. אחרי שהאלבום היה מודפס היתה אמי נוסעת לבית-לחם, לבאר לפועלות את שם הפרח והמקום ממנו נקטף

(כפי שהיה מודפס בכל דף באלבום) וכן מסרה להן הוראות באיזה
עלים ופרחים יש לעטר את „קבר רחל“, „הכותל המערבי“ ועוד.

**
*

קשים וקצרים היו חייה של אמי, אך רבי-צמל ומלאי-תוכן.
קווים לדמותה העלתה חמדה בן-יהודה בעיתון „האור“.¹

דבורה לונץ ז"ל (מפרצופי ארץ ישראל)

מחר תמלא שנה ליום פטירתה של זו
הירושלמית המצוינת ועודני רואה אותה כמו
חיה לפני עיני. ירושלמית בתלבשתה, במנהגיה,
בחייה, בדבריה. בשבילה היו החיים הירושלמים
חיי תבל כלה כי מעולם לא הלכה אל ארצות
אחרות ולא בקרבה זכרונות מזולת זכרונותיה
פה ועל אודות הקדמה וההתפתחות שפטה על
פי התחדשות ירושלים לעיניה.

בבחרותה היתה יפה בלי כל ספק, עד ימיה
האחרונים, והיא בת אחת וחמישים, נשארה
אשה ענוגה ודקה, ואיזה אצילות שררה על פניה,
כעין יחוס משפחה, ואולי עקבות החיים הקשים
הם אשר הוסיפו אופי לרשמי פניה הדקים. קולה
צעיר יוצא מתוך הלב ודבורה מהיר ומתלהב.

¹ „האור“, שנה ראשונה, גליון ס"ב. י"א אייר אתמ"ה לחורבן.

היא התייחסה מעולם להדור הישן אך
הבינה וחשה באיזה חוש טבעי את החדש. היתה
חסידה ומאמינה ויחד עם זה לאומית ועבריה.
בעצמה לא נלחמה בקנאה ללשון העברית אך
הבינה מלחמת אחרים ובחוגי הקנאים ללשונו
דברה תמיד עברית...

...בעלה הצעיר התעוורר ותהי לו במשך כל
חייהם יחד למאור עיניו במלוא משמעות המלה.
היא היתה אשת חיל וידעה לסבול וזה יתרון
גדול! היא ידעה להקריב קרבנות או יותר נכון
להיות כלה לקרבן...

...במשפחה, בקרב שכנותיה וידידותיה
זכרה נשאר קדוש.

אף על אסון כבד זה התגבר אבי. „לוח ארץ-ישראל“ (כרך
ט"ו) יצא במועדו ובו פירסם את מאמרו „ירושלים בארבעים שנה
האחרונות“, אותו הקדיש „לכבוד ולעילוי נשמת אשת נעורי מרת
דבורה ז"ל ה"ה...“:

למרות התלאה הנוראה אשר מצאתני, אשר
דכאה את רוחי והחלישה עצבי באופן נורא, עד
כי קשתה עלי העבודה — ומפני זה הוכרחתי
להפסיק לזמן קצר את עבודתי בהוצאת
„התלמוד הירושלמי“ משאת נפשי — קבלתי עלי
לכתוב את המאמר הזה, מפני שבשנה הזאת
נמלאו ארבעים שנה לשבתי בעיר קדשנו, וגם
מאשר כי בו אזכיר דרך אגב מעט מתולדות

התלאות וההרפתקאות שעברו עלי ועל אשתי
ז"ל בימי חייה המעטים שהיא סבלה אתי יחד
בכל אשר עוניתי ותהי לי תמיד לעזר. כשנוסד
„בית חינוך עוורים" היתה לנו לעזר ברוח ובפועל
ועד רגעיה האחרונים התענינה לקדמת הבית
ומצב החניכים ושלומם, והיה כי מי ימצא חפץ
ותועלת במאמרי זה יזכור לטובה וברכה אשת
נעורי.

הורי בשנת תרנ"ו (1896)

נטיעת עצים ליד ארז הרצל במוצא בשנת תרע"ג (1913)

צילם יי בנדב

אבני-פנה

המאמר „ירושלים בארבעים שנה האחרונות“, שהופיע בחמישה המשכים ב„לוח ארץ-ישראל“, כרכים ט"ו – י"ט, מהווה סקירה, מבוססת על חומר יסודי, על כל מה שהתרחש בישוב בתקופה הזו היא בארץ בכלל ובירושלים בפרט.

אבי מונה בסוף המאמר שלושה מאורעות חשובים שאירעו בשנת תרנ"ב (1892):

הממשלה בנתה גשר על הירדן המחבר את הגדות המזרחית והמערבית והיתה בכך תרומה חשובה לפיתוח המסחר. נסתיימה בנייתה של מסילת-הברזל יפו – ירושלים, שהרשיון לכך הושג על-ידי היהודי יוסף נבון אפנדי.

ובאותה שנה הונחה אבן-הפינה לבניין בשביל ספריית „בני-ברית“, לשכת „ירושלים“, בשם „מדרש אברבנאל“. שם זה ניתן לה משום שבאותה שנה מלאו ארבע מאות שנה לגירוש ספרד, והשר דון יצחק אברבנאל הלך בראש הגולים. הוסיפו לשם הספרייה את המלים „וגנזי יוסף“, על שמו של ד"ר יוסף חזנוביץ, חובב ספרים, על שתרם לספרייה הרבה ספרים חשובים. במשך הזמן גדל אוצר הספרים לעשרים אלף. בבניין היה גם אולם גדול להרצאות ובשבתות היה מלא בבני נוער. בין המרצים היה גם אבי.

בשנת תרס"ד (1904) היא השנה שבה נודעה דחיפה גדולה להתפתחות הישוב עם הקמתם של שני מוסדות חשובים: הבנק אנגלו-פלשטינה (אפ"ק), שהלך והתפתח וסייע להטבת המצב הכללי

בארץ ולהתפתחותה, ו"בית המדרש למורים" ליד "בית ספר ריאלי ומסחרי", שנוסד על-ידי חברת "עזרה" מברלין. מוסדות-חינוך אלה תרמו הרבה להרחבת הדעת והיו לתועלת גדולה להתפתחות בני הישוב. לפני היווסדם נאלצו בוגרי בתי-הספר העממיים, שרצו להמשיך בלימודיהם, לצאת לארצות-חוץ ורבים מהם לא חזרו למולדת.

כעבור שנתיים נוסד עוד מוסד חשוב: "בצלאל", בית-הספר לאמנות, ביוזמתו של הפרופ' בוריס שץ. ליד בית-הספר היו בתי-מלאכה לאריגה ועבודות מתכת ותכשיטי כסף. עבדו בו לרוב יוצאי תימן, שעוד בארץ מוצאם התמחו בעבודות צירוף כסף ונדעו כבעלי-מקצוע טובים. בבית-ספר זה היו אומנים לומדים מקצוע ובעלי-מלאכה מצאו בו פרנסתם בכבוד.

המאמר מסתיים במלים אלה:

...הבה נקווה כי על אבן הפינה שהושם לחיזוק הישוב בשנת תרע"ג, השנה הראשונה להמאה השניה של ישוב האשכנזים בירושלים, יבנה בנין גדול וחזק... ולא יאמר עוד איש ישראל צר לי המקום שאשב בירושלים מחסר עבודה ופרנסה. וירושלים תהיה עוד מלאה בישיבות ובתי מדרשות לחכמת ישראל וחכמות כלליות ויקומו דברי החוזה כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים.

**

בשנת תרע"ב (1912) מלאו שלושים שנה לצאת הכרך הראשון של "ירושלים", המאסף לחקירת ארץ-ישראל. סופרים ואנשי-מדע

העריכו יובל ספרותי זה, והעיתונים הקדישו לו מאמרי הערכה ועידוד.

וכך כתב על מאורע זה החוקר א. ר. מלאכי:

הספר הזה יצא לאור בזמן פרוץ הפרעות ברוסיה. היהודים נזכרו אז בארץ אבותינו וארץ ישראל נישאה אז על כל שפתיים. הופעת מאסף כזה היתה פרי הזמן, השם „ירושלים“ כבר סמל את הלך רוחה של האינטליגנציה היהודית כפי שהתבטאה ביצירת תנועת ביל"ו — בית יעקב לכו ונלכה.

לאבי היתה זו שעה של קורת רוח אחרי שנות עמל ולבטים רבים.

**

במסיבה למלאות חמישים שנה לעבודתו של אחי מתתיהו ב. בנק לאומי לישראל" אמר, בין היתר, מר נ. רצקובסקי:

...כבר בבית אבא מקבל הבן שעור ראשון בכלכלה ובבנקאות. עוד בשנת תרמ"ב (1882) מיעץ האב במאספו הראשון „ירושלים“ הצעות לשיפור בעבודות-השדה, החרושת והמסחר, כעין מרכז ההשקעות שלנו היום — הוא מציע לפתוח בתי-חרושת לנייר: „יש לנו כבר שבעה בתי דפוס והם זקוקים להרבה נייר, החמר הגולמי העיקרי לחרושת הנייר, המה סחבות (שמאטעס), נמצא בארץ למכביר. להקים יקב

ליינות לאַקספּוֹרט כשר (יקב ראשון-לציון עוד
לא קס אז), ביח"ר לאריגת בד, לשמן זית
והעיקר בית-הלואה". הוא מציע להקים מוסד
שנחיצותו, לדעתו, רבה מאוד. למוסד כזה דרוש
לפחות סכום של 50,000 פראנק, והוא יחלק
הלוואות רק לבעלי בתי-מסחר או מלאכה. ולא
בשביל הוצאות שוטפות או השאת הבנות.
המדובר הוא איפוא באשראי קונסטרוקטיבי
ולא צרכני.

**
*

דבר ייסודם של בתי-מדרש למורים, מורות וגגנות הפיח חיים
חדשים בירושלים. רחובותיה המו מנוער, גם מן הגולה באו תלמידים,
ושפתנו — בפי כל.

דור צעיר עלה ארצה, רובו מרוסיה. צעירים וצעירות, ששאיפתם
לעזור בבניין המולדת ולא דרשו לעצמם אלא מעט, סללו כבישים,
בנו בתים, ואת עבודתם עשו מתוך שירה: „אל יבנה הגליל“, „מי
יבנה בית בתל-אביב“ ועוד. השירים, שנוצרו תוך כדי עבודה, היו
לשירי-עם המושרים עד היום. הצעירים היו משוטטים לאורכה
ולרוחבה של הארץ, מחפשים במערות ובחורבות את שרידי עברנו
ופיהם שר:

פה בארץ חמדת אבות
תתגשמה כל התקוות,
פה נחיה ופה ניצור
חיי חופש, זיו ודרור.

ועוד.

השירה חישמלה את אוויר ארצנו והתפשטה בכל מקום. האם הצעירה שרה לפעוט את שיר הערש: „זאת הארץ תהיה לנו ואתה תהיה בבונים“. מחלונות הבתים היו בוקעים שיריהם של ביאליק וטשרניחובסקי, כגון: „אל הציפור“ ו„שחקי, שחקי על החלומות“. אז הוציא אבי לאור אוסף של שירים עממיים בספרון קטן שקראהו: „כנור ציון“.

בט"ו בשבט, הוא חג האילנות, התחילו להנהיג נטיעת עצים מחוץ לעיר על-ידי תלמידי בתי-הספר, ויום זה נתקבל וקודש כתג עממי לאומי. בני ירושלים השתתפו בנטיעות בהמוניהם והיו הולכים למקומות הנטיעה מי ברכב ומי ברגל. גלוו גם זקנים וזקנות, ככל שהיה בכוחם לעשות זאת.

*
*

ביוזמתו של הד"ר נפתלי וייץ, רופא נודע ועסקן ציבורי, שהשתקע אז בירושלים, נוסד באותה תקופה בית-העם הירושלמי. בבית-עם זה הירצו חכמי הישוב, וביניהם הד"ר בן-ציון מוסנזון, מנהל הגימנסיה „הרצליה“, שהרצאותיו נסבו לרוב על חקר המקרא. אבי לא היה תמים-דעים עם ההצעות לתקן את הנוסח המסורתי ולכן היה עולה על הבמה ומבקש לסתור את דברי המרצה ולהעלות את פירושו שלו לכתוב. הקהל מצא עניין רב בדברי המתווכחים. המרצים לא שיכנעו זה את זה, אבל בלחיצת-יד ירדו יחדיו לשתות כוס תה במזנון בית-העם, כשהד"ר מוסנזון מזמין את אבי להרצות באולם הגימנסיה „הרצליה“ בתל-אביב. „אבוא“, ענה אבי, „אבל לא כדי להתווכח, אלא לספר לתל-אביב הצעירה על ירושלים אחותה, עתיקת-היומין, בירת מלכי ישראל“.

במלחמת-העולם הראשונה

אבי עמד להוציא מהדורה שנייה של ה"מורה דרך", לשכללו ולהרחיבו. לשם כך — אמר — נצטרך לעבור את הארץ לאורכה ולרוחבה, להוסיף ולרשום את המושבות והישובים החדשים שנוספו במשך תקופה ארוכה זו. אך תוכנית זו לא התגשמה, כמוה כהרבה מפעלים מאז שלא יצאו אל הפועל, כי לפתע פתאום קדרו שמינו הכחולים. פרצה מלחמת-העולם הראשונה וכעבור זמן קצר הצטרפה תורכיה אל הכוחות הלוחמים.

בהלה נוראה קמה בארץ: מה יהיה גורלה כאשר תנותק מן העולם הגדול? מנין יבוא לחמה? ירושלים היתה הראשונה למצור. כל מי שהיו לו קצת חסכוניות הכין מעט קמח ועוד מצרכים חיוניים. אבי מישכן את תכשיטי אמי המנוחה וגם אגר נייר לבית-הדפוס, שלא יהיה עיכוב בהוצאת הספרים הנתונים תחת מכבש הדפוס. התושבים לא יכלו לתאר להם את היקף הסורענות, שלא איחרה לבוא. מיד לאחר שממשלת תורכיה החליטה להצטרף למלחמה השליטה שלטון צבאי חמור, שפגע בעיקר ביהודים, תחת ידו הקשה של ג'מאל פחה המצביא העליון. באיום מסורש הצהיר שיעשה בציונים טבח כמו שנעשה בעם הארמני מאחר שהיהודים מסכנים, לדעתו, את בטחון המדינה. ראשי הישוב נקראו לירושלים ונמסר להם בקצרה כי יגורשו מן הארץ. ואולם גזר-הדין נתבטל בהשתדלותו האמיצה של אלברט ענתבי, מנהל "כל ישראל חברים" (בית-ספר לתורה ולמלאכה), עסקן ציבורי פעיל ונמרץ ששימש גם כחבר במועצת

מחוז ירושלים. עוד לפני המלחמה נודע ענתבי בפעילותו הציבורית הפרוכה. כיליד דמשק ידע את שפתם ומהלכיהם של הערבים, ובמשפטיהם של איכרי המושבות עם שכניהם הערבים היה נחלץ לעזרתם של האיכרים ומיישר את ההדורים. גם בימי המלחמה, במשטר הצבאי, לא חת מפני ג'מאל פחה העריץ. פעם אמר לו ג'מאל: „שמע, אתה מדבר גבוהה-גבוהה על ענייני הישוב העברי וראשך יהיה הראשון שיוסר פה“, וענתבי השיב מיניה וביה: „עד שיוסר הראש הזה יוסיף לדבר על ענייני הישוב העברי“.

הנה באה גזירה חדשה: לגרש את היהודים הנתינים הזרים. קשה ונורא היה לערוך גלות, אך לא פחות נורא היה לקבל אזרחות עותומנית ולהישאר תחת המשטר הצבאי החמור. למרות זה החליטו היהודים רבים להתעתמן ובלבד שלא לצאת את הארץ. רבים גויסו לצבא התורכי ונפלו בחזית, רבים חלו בטיפוס הבהרות ועוד מגפות שפרצו אז. התלמידים המבוגרים של הגימנסיה „הרצליה“ בתל-אביב התנדבו לבית-ספר לקצינים ובזה הוכיחו את נאמנות הישוב לממשלה. הקצין אריה הלפרן, בנו של האידיאליסט הנודע מיכאל הלפרן, שאת אונו והונו הקריב לגאולת הארץ, נפל בחזית עזה.

הרעב היה בארץ. הקמח אזל, אפו לחם מדורה והכינו מאכלים מעשבי הארץ. כשגבר הרעב אף אכלו קליפות של תפוחי-זהב. וכאלו בזה עדיין לא מלאה הסאה בא הארבה, שכיסה את הארץ כענן המכסה את קרני השמש, זה הארבה הכבד עליו דיבר הנביא יואל: „שמעו-זאת הזקנים והאזינו כל יושבי הארץ, ההיתה זאת בימיכם, ואם בימי אבותיכם“. הארבה העצום ירד לשדות, כילה כל עשב ולא השאיר עלה על עץ. ההצלה באה מיהדות אמריקה, ששלחה אוניה מלאה מזון והוא חולק במנות לכל התושבים, כעני כעשיר, כי הרי כולם רעבו ללחם.

גם השלטונות הירבו להציק. עלילות, משפטים ומאסרים

התחדשו חדשים לבקרים. בין הנאשמים היו מן האישים הבולטים של הישוב: דוד ילין, דוד בן-גוריון, יצחק בן-צבי, אברהם אלמאליח, מניה שוחט, יהושע חנקין ועוד.

גם תורו של אבי הגיע. המלשין היהודי, סקיד הבולשת, בא אל ביתנו בלוויית שני שוטרים, פקד לתת להם את ה"כנור-ציון" ואת יתר הספרים ואמר קצרות: "בשעה זו וזו עליך להתייצב במשרד המשטר הצבאי". אך יצאו ואבי אמר: "יש לי עוד פנאי לגמור את העניין", והמשיך להכתיב את המאמר שהחל בו.

בספרה "אנו עולים" (בפרק: "עם א. מ. לונץ לפני החוקר")¹ וכן במאמרה "לדמותו של לונץ"² מתארת רחל ינאית – בן-צבי את פרשת מעצרו וחקירתו של אבי:

עסקני הישוב נאסרים ומוצאים בערבות. הם משתחררים ונחקרים ונאסרים מחדש. והנה נשפך הזעם על ראשו של אברהם משה לונץ, התלמיד-חכם סגי-נהור. לונץ היה מחזק אותנו בשלוותו שלא עזבתהו אף בימים הסוערים ביותר.

בפרוץ המלחמה, כשהמצור התהדק סביב ארצנו, כשיצא זעמו של השלטון על "האחדות" ודפוסנו נסגר והעתון נחרם וחברי המערכת בן-צבי ובן-גוריון נאסרו, הלכתי אל לונץ לשפוך את מצוקת נפשי לפניו והוא משמיע דברי נחמה בעתידנו במולדת. נגלה לפני האדם בכל זהרו

¹ רחל ינאית – בן-צבי, "אנו עולים", הוצאת "עם עובד", 1959, עמ' 355.
² פורסם ב"דיעות" מטעם החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, תשט"ו, עמ' 16.

שלא עזבו אף בימי זעם. כיצד ידע להרגיע את
הרוחות שלא יבואו חלילה ליאוש...

והנה הועד לונץ בעצמו למבחן; נשפך
הזעם גם עליו והוא נאסר ונאשם בעיקר על
ה"כנור-ציון", אוסף מיטב שירי ציון של הימים
ההם וביניהם השיר העממי "שאו ציונה נס
ודגל", שעורר את חמת השלטון.

מאסרו זכא את הכל. בניו מעבר לים היו
באותו הזמן. בתו היתה אובדת עצות איך
להציל את אביה.

לידידיו של לונץ, שבקשו לחלצו מן הצרה,
נודע שהחוקר התורכי שלונץ יעמוד לפניו שומע
צרפתית ועל פי עצתו של ענתבי נלוותי ללונץ
כמתרגמת בשעת החקירה הראשונה.

הספר "כנור-ציון" בידינו ולונץ עוזר לי
להמציא סמוכין בכל שיר מהשירים שבקובץ
בפסוקים מהנביאים, מתהלים או משירי ר'
יהודה הלוי. שלוות נפשו של ר' אברהם משה
לונץ נאצלת גם עלי. הוא צועד בבטחון בירושלים
שלו שכל שעל ושביל נהירים לו ומספר לי
על תולדות ותמורות שחלו בתקופות השונות.
אני הולכת על ידו כאילו נלוותי לו לטיול,
לחכם המופלא הזה. צמאה אני לשמוע ולהאזין
מפיו עוד ועוד. זכורתני כאשר התקרבנו
למדרגות הבית בשכונת "מוסררה", הצטערתי
שנפסק שטף דבורו. מקלו הולך לפניו על

המדרגות, כאילו ידועים לו גם מבואות הבית
הזה מימים ימימה.

הקדמנו לבוא, עוד אין בחדר ההמתנה חוץ
מהשוטר. אני מתישבת על הספסל ליד אברהם
משה לונץ והוא מוסיף ומסביר לי כל שיר ושיר
מ„כנור-ציון“, ואני שומעת פתחי פיו כתלמיד
העומד לפני רבו.

פתאום נשמע קול קורא בשמו של לונץ.
המנוחה נשללה ממני – איך אעמוד לימינו שלא
יובילוהו שוב למאסר שממנו הוציאוהו בערבות?
העיפותי מבט על לונץ ונרגעתי; השפיעו עלי
השלוה שבפניו הנבונים ובלבי הרגשת הקלה. על
השולחן מונח ה„כנור ציון“ ולידו דפים בתורכית
תרגום השיר „שאו ציונה נס ודגל“. בנויפה פונה
החוקר – איך העזת לקרוא למרד ועליה עם דגל
ציון? לונץ, משיב בבת צחוק טובה, הן כה דברי
הנביא ירמיהו: שאו נס ציונה (ירמיה ד' ו').
הוא מקשיב לקול החוקר וחושב: היודע הוא
פרק בתנ"ך? המבין הוא את רוח נביאי ישראל?
אילו יכולתי לספר לחוקר מה רבה
הערצתנו לחכם הזה אשר פקח עיני עוורים...
שעה ארוכה עמדנו שם, אני משלבת דברי הסבר
על לונץ החכם החוקר, על עבודותיו הספרותיות
שהעשיר בהן את מחקרי ארץ ישראל. איך, טוען
החוקר, העיז החכם שלכם לעורר את העם
להניף דגל? נראה לי שהחוקר מתחיל להתייחס
אל לונץ ביראת כבוד, יהודי מזדקן זה עוד טעון

רחמים. כנראה היתה הלשנה חמורה
והשלטונות סברו שלפניהם איש היודע סודי
סודות מהמרד היהודי. הרגשה קשה מעיקה על
לבי, אילו לפחות בקש את החכם לשבת. לונץ
עומד נשען על מקלו, אור פנימי שופע ממנו;
מוחו צלול ולבו ער.

אני מלאה חרדה — הרי אפלה חופפת על
כלנו בארצנו, על דבר של מה בכך על בול של
קרון הקימת מאימים בעונש מות. ומי יודע מה
יפסוק השלטון על לונץ שלנו? עוד הוסיפו
לתבוע את אדון לונץ לחקירות, אך אותו יום
לשמחתי, ניתן לי ללוותו לביתו ולא לכלא".¹

**

אחרי החקירה הראשונה, שהיתה לאבי בבית-המשפט, נסעה רחל
ינאית לדמשק להיות לימינה של מניה שוחט הנאשמת כמורדת
במלכות ואחראית לנשק שמצאו אצל "השומר". משפטה היה חמור
ועמד להתקיים בדמשק. יתר האסירים, ביניהם בן-צבי, בן-גוריון,
ילין ואלמאליח, גורשו מהארץ.

ליויתי את אבי לחקירה עוד שלוש פעמים. הוא חזר והרגיעני:
"אל דאגה, בתי, הכל ייגמר לטובה, נצח ישראל לא ישקר!"
החוקר הקודם הוחלף באחר, גם הוא דובר צרפתית. שיר
"התקוה" בתרגום תורכי היה מונח לפניו. הוא פנה לאבי בצעקה:
"ענה, בוגד, איזה סוד יש לכם, בלב פנימה?!", "זהו ביטוי שירי",
ענה אבי בשקט. — "חוקר-לשון חדש", התפרץ החוקר בצחוק רם

¹ שם, עמ' 355.

והמשיך באיומים ובשאלות ברוח זו; אבל את רוח אבי לא הצליח לשבור.

בעת הינתן פסק-הדין בא אתנו ידידנו אלברט ענתבי, שבזכותו הומתק הרבה העונש. העונש היה: לסגור את בית-הדפוס ולהחריב את „כנור-ציון“. שאלנו את ענתבי כיצד עולה בידו להסתדר עם העריצים האלה והוא עננו בהבעת-סיפוק ובסגנונו המיוחד: „אני יודע את הפוליטיקה שלהם“. ואבי אמר: „אם אזכה לגמר המלחמה אוסיף למהדורה החדשה של „כנור-ציון“ את פרטי המשפט „בגלל כנור““. אך הוא לא זכה. המאסף „ירושלים“ י"ג, „המעמר“ ג' ו„כנור-ציון“, שהיו באמצע הדפסתם, יצאו לאור אחרי מותו.

על סף הארץ המובטחת

אבי זכה לשחרור ירושלים ויהודה בידי צבאות אלנבי, בחנוכה
שנת תרע"ח (1917). הגליל סבל עוד כשנה את זוועות המלחמה.

ימים ולילות רעמו התותחים מצפון להרי ירושלים. אבל
כשהתקרבו הבריטים לעיר הקודש פסקו ההתקפות בזכות המקומות
הקדושים לכל העמים והתורכים נסוגו. לקראת הבריטים הלך ברחוב
יפו, קרוב למושב-זקנים, ראש העיר חסין אפנדי אל-חוסייני, כשהוא
נושא דגל לבן בידו. באולם בית-החולים „שערי-צדק" חתם על
הכניעה ומסר את מפתחות העיר למפקד הבריטי.

הבשורה על כניעת התורכים עברה במהירות מפה לפה ועוררה
ריגשה כללית בעיר. מזי-רעב יצאו התושבים ממחבואיהם לרחוב
יפו, שכבר המה מגדודי החיילים הצועדים ומתקדמים ממערב.
משעשעים היו הסקוטים בחצאיותיהם המשובצות. החיילים
האוסטרלים הנדיבים ורחבי-הלב חילקו לכל אשר פגשו צנימים
מתרמיליהם וגם קוביות-סוכר שהמקבלים כבר שכחו טעמן. לילדים
העניקו שוקולד.

כמחלום בלהות הקיצו התושבים, ולעיניהם גאולת-פתאום.
הרחובות סואנים, הכל קם לתחייה: השען פתח חנותו שהיתה סגורה
על בריה. החיילים, שבאו מן המדבר, מקום שם לא היה להם על מה
להוציא את כספם, קנו שעונים חדשים ותיקנו את הישנים. סוחר,
שהתמזל מזלו והחביא במחסנו קצת גלויות מצויירות, נייר לכתיבה
ומזכרות לתיררים, הוציאם למכירה. הכל קנו החיילים בכסף מלא.

אחרי כיבוש ירושלים התעודד אבי התקין עצמו לשוב במשנה-
מרץ לעבודתו ב"תלמוד הירושלמי". גם קיווה לראות בקרוב את שני
בניו, הבכור ששירת כרוסא צבאי בחיל צרפת והצעיר שגויס לצבא
התורכי.

הבשורה על "הכרזת בלפור" רוממה את רוחו. לירושלים הגיעו
ד"ר חיים וייצמן וחברי ועד-הצירים הראשון. רבה היתה ההתרגשות
בקרב התושבים היהודים לבואם. בקבלת הסנים לכבודם אמר אבי
בין היתר: "אתם, חברי הוועדה, הנכם הביכורים שהגישו לנו בני
הגולה; בבואכם רואה אני עקבתא דמשיחא..."

למחרת, בליל-שבת, זימר אבי את הזמירות השגורות בסיו: "גם
כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע כי אתה עמדי". ביום השבת הגה
בהוצאת ספריו: "אקווה בצור ישעי להשלים מה שהחסרתי בגלל
המלחמה, בדעתי לחבר ספר בשם "ארץ-ישראל". אך לפנות ערב,
חש לפתע ברע ואחרי שעות אחדות עלתה למרום נשמתו הטהורה
הוא בן שישים ושלוש. היה זה אור ליום ב' אייר תרע"ח.

**

שנתיים אחרי מות אבי נוסדה "החברה לחקירת ארץ-ישראל
ועתיקותיה", ובשנת תרפ"ח (1928) הוציאה החברה קובץ לזכרו
בשם "ירושלים". וזו ההקדמה לספר:

...אך האירו זהרי התקופה החדשה על שמי
ארצנו, אחרי כפוש יהודה על ידי הצבא הבריטי
ועיני ר' אברהם משה לונץ הכהות נסגרו לנצח.
עשרות שנים יגע ועמל החוקר הזה ללקוט,
לאסוף ולפרסם אחת לאחת תעודות ומקורות

לחקירת ארץ ישראל, דברי ימיה וישובה, חיי
יושביה ומנהגיהם, ספרותה וכו' וכו'.

בבדידות רוחנית ומתוך דוחק חומרי עשה
לונץ את מלאכתו זו, מלאכת הקדש. ורק
האהבה הרבה לארץ האבות שקננה בלבו, היא
שהפיחה בו הכח הנפשי להתגבר ולהתאמץ על
חולשתו הגופנית ועל שאר המכשולים
והמעצורים שרבו בדרכו.

ועד החברה העברית לחקירת ארץ ישראל
ועתיקותיה בהציבו מצבת זכרון זו, הכרך
„ירושלים“ הנוכחי, לחוקר המנוח בהמלא עשר
שנים לפטירתו, מביע בזאת את תודתו לחבריו...
ישמש הקובץ הזה לצד, כי לא נשכח זכר
האיש היקר הזה מלב חוקרי ישראל ההולכים
בעקבותיו.

ועד החברה לחקירת א"י ועתיקותיה
ירושלים — התרפ"ח

DS
115
.9
L95
L96